

SZENT PÁL ÉS AZ „ÍRÁSOK”

Kutatástörténeti áttekintés¹

Szent Pál leveleiben kifejezetten foglalkozik Mózes törvénye és az evangélium szolgálata kapcsolatával (2 Kor 3), illetve Isten szeretetének a zsidó nép és a kereszténység iránti megnyilvánulásaival (Róm 9-11). A „törvény” azonban egyszerre jelent teológiai és irodalmi kategóriát, illetve világos, hogy a zsidó vallástól már ebben a korban is elválaszthatatlan a zsidó íráskor, szent iratok együttese. Ezért felmerül a kérdés, hogy mit tartott Pál a törvényt tartalmazó, bizonyos esetekben kifejezetten törvénynek nevezhető szövegekről. A páli gondolkodás a páli cselekvésben érhető tetten legegyszerűbben. Mivel Szent Pál maga is bőségesen használt a zsidó Bibliából vett idézeteket, ezeknek az idézeteknek a tartalmi, formai és hermeneutikai vizsgálata eligazítást nyújt Pál és az Ószövetség kapcsolatának megértésében.

A páli irodalom zsidó Bibliából vett idézeteivel a tudományos kutatás is, de már az első századok írásértelmezői és igehirdetői is foglalkoztak. Megfigyeléseik felelevenítése nemcsak tényszerű megállapításaik kincstárát nyitja meg előttünk. Szempontjaik, felvetett kérdéseik is értékesek, amelyek a páli íráshasználat figyelmes, pontos és szakszerű megközelítésében segíthetnek.

Komolyabb egzegetikai vizsgálódás soha nem tekinthetett el attól, hogy párhuzamba állítsa bizonyos motívumok előfordulását, esetleg kifejezett értelmezését az egyes szövegekben. Ezt ma is számos egzegeta szükségesnek tartja. I. Dugandzic a páli íráshasználatot olyan kulcsszövegek elemzésével mutatta be, amelyek az apostol krisztológiáját is érintik.² Hosszasan sorolhatnánk azokat a tanulmányokat és kommentárokat, amelyek

1 A Szegedi Hittudományi Főiskola „A tudomány az élhető társadalomért” c. konferenciáján, 2008. november 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 I. DUGANDZIC, *Das „Ja” Gottes in Christus. Eine Studie zur Bedeutung des Alten Testaments für das Christusverständnis des Paulus* (Forschung zur Bibel 26; Würzburg 1977). A tartalomjegyzék árulkodik a szerző legfontosabb megállapításairól: Erfüllung in Christus 2 Kor 1,17-22; Das Ende des Geestzes in Christus Röm 10,4-13; Der neue und der alte Bund 2 Kor 3,4-18; Das in den Schriften vorherverheissene Evangelium Gottes Röm 1,1-4; Das Zeugnis von „Gesetz und Propheten” für die sich in Christus offenbarende Gerechtigkeit Gottes Röm 3,21-4,22; Personifizierende Aussagen über die Schrift in Gal 3; Die „für uns”

az 1 Kor 10,³ 2 Kor 3,⁴ a Róm 9-11,⁵ a Gal 3-4⁶ vagy a Róm 3-4⁷ szövegeire és az ott előforduló ószövetségi idézetekre vonatkoznak. Pál apostol ezekben a szövegekben maga is reflektál arra, miért és hogyan használja ő maga vagy olvasói az „írásokat”.

Természetesen számos olyan munka is születik, amely más páli szövegekben, teológiai vagy parenetikus összefüggésben mutatja be Pál íráshasználatát.⁸ Fordítva egyes ószövetségi szöveghelyekből kiindulva is keresik azok újszövetségi értelmezését.⁹ Egyre

geschriebene Schrift (Röm 4,23kk; Röm 15,4; 1Kor 10,1-11); Das Verständnis und die Rolle der Einzelzitate (allgemeine Überlegungen, Zitate in Röm 1-4; Röm 9-11; Röm 14-15).

3 B. SCHALLER, „1Kor 10,1-10(13) und die jüdischen Voraussetzungen der Schriftauslegung des Paulus”, In: B. SCHALLER, *Studien zum antiken Judentum und zum Neuen Testament* (StUNT 25) 167-190.

4 A. T. HANSON, „The Midrash in II Corinthians 3: A Reconsideration”, *JSNT* 9 (1980) 2-28; J. MURPHY-O’CONNOR, „The New Covenant in the Letters of Paul and the Essene Documents”, In: M. P. HORGAN, P. J. KOBELSKI (ed.), *To Touch the Text. Biblical and Related Studies in Honor of Joseph A. Fitzmyer, S.J.* (New York 1989) 194-204; C. STOCKHAUSEN, *Moses’ Veil and the Glory of the New Covenant: The Exegetical Substructure of II Cor. 3,1-4,6* (AnBib 116; Rome 1989); S. J. HAFEMANN, *Paul, Moses, and the History of Israel. The Letter/Spirit Contrast and the Argument from Scripture in 2 Corinthians 3* (WUNT 81; Tübingen 1995); S. HULMI, *Paulus und Mose. Argumentation und Polemik in 2 Kor 3* (Schriften der finnischen exegetischen Gesellschaft 77; Helsinki Göttingen 1999); A. LINDEMANN, „Die biblische Hermeneutik des Paulus. Beobachtungen zu 2 Kor 3”, In: Uö., *Paulus, Apostel und Lehrer der Kirche. Studien zu Paulus und zum frühen Paulusverständnis* (Tübingen 1999) 37-63.

5 J. JEREMIAS, „Einige vorwiegend sprachliche Beobachtungen zu Röm 11,25-36”, In: L. DE LORENZI (Hrsg.), *Die Israelfrage nach Röm 9-11* (Roma 1977) 193-205; A. MAILLOT, „Essai sur les citations vétérotestamentaires contenues dans Romains 9 a 11”, *ETR* 57 (1982) 55-73; H. HÜBNER, *Gottes Ich und Israel. Zum Schriftgebrauch des Paulus in Römer 9-11* (FRLANT 136; Göttingen 1984); E. BRANDENBURGER, „Paulinische Schriftauslegung in der Kontroverse um das Verheissungswort Gottes (Röm 9)”, *ZThK* 82 (1985) 1-47; M. A. GETTY, „Paul and the Salvation of Israel: A Perspective on Romans 9-11”, *CBQ* 50 (1988) 456-469; G. DAUTZENBERG, „Der Gott Israels in Röm 9-11”, In: U. BUSSE (Hrsg.), *Der Gott Israels im Zeugnis des Neuen Testaments* (QD 201; Freiburg 2003) 102-129; D. SÄNGER, „Verwerfung und Annahme. Das Geschick Israels nach Röm 9-11”, In: Uö., U. MELL (Hrsg.), *Paulus und Johannes. Exegetische Studien zur paulinischen und johanneischen Theologie und Literatur* (WUNT 198; Tübingen 2006) 381-410; P. M. SPRINKLE, *Law and Life. The Interpretation of Leviticus 18:5 in Early Judaism and in Paul* (WUNT 2,241; Tübingen 2008); C. R. BRUNO, „The Deliverer from Zion. The Source(s) and Function of Paul’s Citation in Romans 11:26-27”, *TynB* 59 (2008) 119-134.

6 R. I. CIAMPA, *The Presence and Function of Scripture in Galatians 1 and 2* (WUNT 2.102; Tübingen 1998);

7 B. BYRNE, ‘Sons of God’ – ‘Seed of Abraham’ (AnBib 83; Roma 1979).

8 H. H. D. WILLIAMS, *The Wisdom of the Wise: The Presence and Function of Scripture within 1 Cor. 1:18-3:23* (AGJU 49; Leiden 2001).

9 D. M. HAY, *Glory at the Right Hand: Psalm 110 in Early Christianity* (Nashville 1973); R. B. HAYS, „Psalm 143 ans the Logic of Romans 3”, *JBL* 99 (1980) 107-115; O. HOFIUS, „Der Psalter als Zeuge des Evangeliums. Die Verwendung der Septuaginta-Psalmen in den ersten beiden Hauptteilen des Römerbriefes”, In: H. G. REVENTLOW, *Theologische Probleme der Septuaginta und der hellenistischen Hermeneutik* (Gütersloh 1997) 72-90; P. J. BEKKEN, *The Word is near You. A Study of Dt 30,12-14 in Paul’s letter to the Romans in a Jewish Context* (BZNW 144; Berlin 2007).

többen kísérlik meg hosszabb bibliai szövegek egymásra hatását, esetenként akár egész bibliai könyvek páli használatát és értelmezését,¹⁰ esetleg bizonyos bibliai hagyományok intertextuális kapcsolatát is bemutatni.¹¹ Összegző alkotás S.-L. Shum írása,¹² amely az izajási szöveg előfordulásait nemcsak a páli levelekben, hanem a Sybillinus orákulumokban, a qumráni szövegek közül a Damaszkuszi iratban, a Hálaadó tekercsben és a Közösség szabályzatában valamint néhány töredékszövegben is áttekinti. Hasonló elvet követ F. Wilk¹³ és J. R. Wagner.¹⁴ Bár nem páli szövegekre vonatkozik csupán, feltűnik J. Strazicich¹⁵ munkája, amely kettős hermeneutikával dolgozik: előbb a Joel által felhasznált, majd a Joelt felhasználó írásokat veszi nagyító alá. Természetesen sok olyan tanulmány is születik, amelyek egy a zsidó bibliához tartozó szakasz keresztény újraértelmezését tárgyalják, esetleg figyelembe véve a korai zsidó magyarázatokat is.¹⁶

A páli íráshasználatról az elmúlt évszázadban monografikus művek is születtek, ami a téma magas feldolgozottságát mutatja, legalábbis német, angol, illetve francia nyelven. Ide sorolhatjuk J. Bonsirven, O. Michel, E. E. Ellis, D.-A. Koch, C. D. Stanley, T. H. Lim, M. Moyise és M. Tiwald műveit.¹⁷ Ezek a monográfiák csak részben tekinthetők egyetlen kutatástörténet töretlen folyamatának. A kutatók érdeklődése a szöveggkritikai és for-

10 Pl. R. A. HARRISVILLE, „Paul and the Psalms: A Formal Study”, *Word and World* 5 (1985) 168-179; S. MOYISE, M. J. J. MENKEN (ed.), *The Psalms in the New Testament* (London New York 2004).

11 S. C. KEESMAAT, *Paul and his Story: (Re)Interpreting the Exodus Tradition* (JSNTSup 181; Sheffield 1999).

12 S.-L. SHUM, *Paul's Use of Isaiah in Romans. A Comparative Study of Paul's Letter to the Romans and the Sybilline and Qumran Sectarian Texts* (WUNT 2.156; Tübingen 2002).

13 F. WILK, *Die Bedeutung des Jesajabuches für Paulus* (FRLANT 179; Göttingen 1998).

14 J. R. WAGNER, *Heralds of the Good News. Isaiah and Paul 'in Concert' in the Letter to the Romans* (NovTS 101; Leiden Boston Köln 2002).

15 J. STRAZICICH, *Joel's Use of Scripture and the Scripture's Use of Joel. Appropriation and Resignification in Second Temple Judaism and Early Christianity* (Biblical Interpretation Series 82; Leiden 2007).

16 Pl. F. MOSETTO, „Per una lettura cristiana del salmo 118 (117 LXX)”, *RivB* 55 (2007) 3-24, mely tanulmány az idézett zsolttárt olvassa a héber kánonban, a korai zsidó szövegekben, az újszövetségi iratokban, a keresztény hagyományban kiemelve az „elvetett kő” képét. Ld. még J. ADNA, „Die Heilige Schrift als Zeuge der Heidenmission. Die Rezeption von Amos 9,11-12 in Apg 15,16-18” In: J. ADNA, S. J. HAFEMANN, O. HOFIUS (Hrsg.), *Evangelium Schriftauslegung Kirche* (FS P. Stuhlmacher; Göttingen 1997) 1-23.

17 O. MICHEL, *Paulus und seine Bibel* (Gütersloh 1929); J. BONSIIVEN, *Exégese rabbinique et exégese paulinienne* (Paris 1939); E. E. ELLIS, *Paul's Use of the Old Testament* (Grand Rapids, Michigan 1957); D.-A. KOCH, *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* (Beiträge zur historischen Theologie 69; Tübingen 1986); C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture: Citation Technique in the Pauline Epistles and contemporary literature* (SNTSMS 69; Cambridge 1992); T. H. LIM, *Holy Scripture in the Qumran Commentaries and Pauline Letters* (Oxford 1997); S. MOYISE, *The Old Testament in the New. An Introduction* (Continuum Biblical Studies Series; London New York 2001); M. TIWALD, *Hebräer von Hebräern. Paulus auf dem Hintergrund frühjüdischer Argumentation und biblischer Interpretation* (HBS 52; Freiburg Basel Wien Barcelona Rom New York 2008).

mai szempontok felvetése után egyre inkább vallás- és kultúrtörténeti, illetve retorikai és hermeneutikai kérdések felé fordult. Az egyes bevezetések és monográfiák részleteit tanulmányunk későbbi részeiben igyekszünk majd ismertetni.¹⁸

E. E. Ellis a páli levelekben idézett ószövetségi igehelyekkel kapcsolatban két kérdéskört tart a legfontosabbnak: az idézetek szövegkritikáját, illetve hermeneutikáját.¹⁹ A hermeneutika természetesen meglehetősen tágan értelmezhető. Ellis végtére éppen azt tartja problematikusnak, hogy a szövegkritikai kérdések is hermeneutikai állásfoglalást rejtenek magukban, hiszen ott, ahol a szövegkritika például szándékos szövegváltoztatást feltételez, már nem lehet szövegromlásról, tévesztésről stb. beszélni.

A kérdéskörnek az előbbinél kevésbé ismert kutatója, R. Gheorghita jól használható csoportosítást alkalmaz a Szeptuaginta szövegének a zsidókhöz írt levélben való használatát elemezve.²⁰ A szöveghasználatot szövegkritikai, exegetikai-hermeneutikai, végül retorikai szempontból közelíti meg. A szövegkritikai tanulmányok célja, hogy megállapítsák, a szerző által felhasznált szöveg mely kéziratban ránk maradt szövegváltozathoz áll a legközelebb, illetve mely mértékben vagy mely helyeken hatott vissza az újszövetségi

18 Tanulmányunk jellege, de tervezett terjedelme sem engedi, hogy a Pápai Biblikus Bizottság 2001-ben megjelentetett *A zsidó nép és szentírása a keresztény Bibliában* című dokumentumát – Pontificia Commissione Biblica, *Le peuple juif et ses Saintes Écritures dans la Bible chrétienne* (Libreria Editrice Vaticana, Roma 2001) – részletesen elemezzük, amely vatikáni dokumentumként külön tárgyalást tenne szükségessé. A dokumentum magában véve nem tudományos jellegű, de természetesen támaszkodik azokra a tudományos eredményekre, amelyeket a következőkben ismertetünk. A dokumentum megerősíti, hogy a zsidó nép szentírása a keresztény Biblia alapvető része, amely világos mind az újszövetség szövegéből, mind az újszövetségi kánon egyházi történetéből. Tárgyalja a két íráscsoport teológiai témáit, s a köztük mutatkozó kapcsolatokat és eltéréseket. Harmadik fejezete a zsidó népre vonatkozó újszövetségi kijelentéseket taglalja. Egymásra épül tehát az írás mibenlétének, a kánon meghatározásának történelmi és teológiai kérdése, a szent iratra hivatkozó közösség és a szent irat kapcsolata, az értelmezés technikájának leírása, az iratokban kifejezett teológiai tartalom kapcsolódási pontjai, végül a két közösség történelmi kapcsolata, amelyet a szövegek befolyásolnak és rögzítenek. A vatikáni dokumentum minden fejezete hivatkozik Pál apostolra. Úgy is, mint az Ó- és Újszövetség párbeszédének író tanújára (vö. „az írások szerint” – 1Kor 15,3-5; Róm 3,21), úgy is, mint kiemelkedő teológusra, akinek leveleit fel kell nyitnunk akkor, amikor a törvény, kiválasztás, szövetség, igazság, megváltás, áldozat ószövetségi és újszövetségi fogalmának kapcsolatát keressük, de úgy is, mint a rabbinikus írásértelmezés módszereinek kiváló ismerőjére.

19 E. E. ELLIS, *The Old Testament in Early Christianity: Canon and Interpretation in the Light of Modern Research* (WUNT 54; Tübingen 1991) 74. Tanulmányában előbb az ószövetségi kánon használatát figyeli a korai egyházban (3-52), második lépésben az ószövetségi idézetek kérdéseit vizsgálja (53-74), végül az újszövetségi egyház bibliaértelmezését figyeli meg, amelyet hermeneutikai kérdésként határoz meg. Ld. még Uő., *The Making of the New Testament Documents* (Biblical Interpretation Series 39; Leiden 1999); Uő., *History and Interpretation in New Testament Perspective* (Biblical Interpretation Series 54; Leiden 2001).

20 R. GHEORGHITA, *The Role of the Septuagint in Hebrews. An Investigation of its Influence with Special Consideration to the Use of Hab 2:3-4 in Heb 10:37-38* (WUNT 2.160; Tübingen 2003) 7-25.

szöveg másolása az ószövetségi szövegre.²¹ Gheorghita exegetikai-hermeneutikainak nevezi azokat a tanulmányokat, amelyek a zsidókhöz írt levél nagy témáját az Ó- és Újszövetség kapcsolatának kifejtésében látják, és ezt a témát a levél értelmezésén keresztül mutatják be, esetenként különböző modern teológiai fogalmakat felhasználva.²² A retorikai kérdésfelvetés végül kettős irányban kutat.²³ Egyfelől azt kérdezi, milyen módon segítik az idézetek a szerző gondolatainak kifejtését, illetve mennyiben rendszerezi a szerző saját érvelését az ószövetségi szöveg logikája szerint. A két szempont természetesen ez esetben sem választható el egymástól teljes pontossággal.

J. W. Aageson öt kérdés köré csoportosítja Pál apostol íráshasználatának tudományos vitáját.²⁴ 1. Az idézetek szövegkritikai vizsgálata; esetleges eltérések a felidézett szöveg és az idézet között. 2. A páli idézés törvényszerűségei és a korabeli zsidó írásmagyarázat szokásai. Vajon úgy bánik-e Pál a zsidóság írásaival, ahogyan kortársai, illetve miben különbözik tőlük módszerében és alapvető feltételezésében. 3. Használt-e korábbi keresztény kivonatokat vagy gyűjteményeket, amelyek idézeteket tartalmaztak? Ez lényegében az Újszövetség hagyománytörténeti kutatásának kiterjesztése az idézetekre. 4. A páli gondolatmenet kapcsolata az idézett szöveghelyek eredeti szövegösszefüggésével. Részben megfelel az előzőkben megemlített retorikai szemléletnek. 5. Intertextualitás és belső bibliai exegézis.

A következőkben mi is fontosabb témák köré szervezve igyekszünk bemutatni a kutatás valaha volt és jelenlegi témáit, illetve jelen állását.²⁵ Külön kezeljük az idézetek meg-

21 Gheorghita nyomán A. H. CADWALLADER, „The Correction of the Text of Hebrews towards the LXX” *NovT* 34 (1992) 257-292 cikkére utalunk. További irodalmat ld. ott.

22 A zsidó levéllel kapcsolatban megemlítjük H. B. BATEMANN IV, *Early Jewish Hermeneutics and Hebrews 1:5-13. The Impact of Early Jewish Exegesis on the Interpretation of a Significant New Testament Passage* (AUS VII.193; New York: Peter Lang 1997).

23 Itt elsősorban S. E. Porter nevét kell megemlíteni, aki számos konferencia szervezőjeként, illetve a kötetek kiadójaként meghatározó befolyással bír a téma angol nyelvű irodalmában. Ld. S. E. PORTER, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B.C. – A.D. 400)* (Leiden New York Köln 1997); Id., D. L. STAMPS (ed.), *Rhetorical Criticism and the Bible. Essays from the 1998 Florence Conference* (JSNTSS 195; Sheffield 2002); D. L. STAMPS, „The Use of the Old Testament in the New Testament as a Rhetorical Device: A Methodological Proposal”, In: S. E. PORTER (ed.), *Hearing the Old Testament in the New Testament* (Grand Rapids, Michigan 2006) 9-37.

24 J. W. AAGESON, „Written for our Sake: Paul’s Use of Scripture in the Four Major Epistles, with a Study of 1 Corinthians 10”, In S. E. PORTER (ed.), *Hearing the Old Testament in the New Testament* (Grand Rapids, Michigan 2006) 152-181, itt 152-153. Ld. még a kérdés átfogó tárgyalását; A. PITTA, „Ermeneutica Paolina della Scrittura”, *Ricerche Storico Bibliche* 19 (2007) 162-190.

25 A kutatás kérdéseinek már idézett bemutatásai mellett leginkább a következő munkákra támaszkodunk: D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 1-10; G. WATERS, *The End of Deuteronomy in the Epistles of Paul* (WUNT 2.221; Tübingen 2006) 4-23; C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture: Citation Technique in the Pauline Epistles and contemporary literature* (SNTSMS 69; Cambridge 1992) 3-28. Bevezető jelleggel ld. még:

határozásának témáját, eltérésüket az „eredeti” szövegtől mint szövegtörténeti és szövegkritikai kérdést, a páli íráshasználat és a korabeli zsidó valamint keresztény íráshasználat párhuzamait, végül a páli íráshasználat és páli teológia, ezen belül a páli írásértelmezés hermeneutikai-teológiai kérdéseit. Tanulmányunk célja, hogy bemutassa a páli íráshasználattal kapcsolatos kutatás legfőbb témáit és eddigi szereplőit, illetve hogy bevezessen a kérdéskörrel kapcsolatos alapvető fogalmak használatába.

I. AZ IDÉZETEK MEGHATÁROZÁSA ÉS A TERMINOLÓGIA

Mi az idézet, mi az áthallás? Milyen kritériumok alapján beszélhetünk egyáltalán ószövetségi idézetekről? Hogyan állapíthatjuk meg a vizsgálandó szövegek körét? Vajon nem esünk-e túlzásba, ha minden páli mondat mögött előzményeket, később a „bibliai szöveg” kategóriájához tartozó, esetleg palesztinai zsidó szövegek befolyását feltételezzük?²⁶

Mielőtt a páli íráshasználat további kérdésköreivel foglalkoznánk, meg kell határoznunk egyfajta terminológiát. Dietrich-Alexander Koch monográfiája elkülöníti az idézet, a parafrázis, az utalás fogalmát, illetve a bibliai nyelvezet használatát. Meghatározása szerint²⁷ az idézet (Zitat): „idegen írásos, ritkán szóbeli kifejezés átvétele, amelyet egy szöveg szerzője saját írásában megismétel, s amely mint idézet fel is ismerhető”. Az idézet csak akkor éri el stilisztikai célját, jegyzi meg Koch, ha az olvasó fel is ismeri, hogy idézetről van szó. Hogy ezt elérje, a szerző bevezeti az idézetet valamilyen formulával, vagy ezt a bevezetést különleges esetekben elhagyja, ha a szöveg idézet-jellege más módon felismerhető.²⁸

G. F. HAWTHORNE, O. BETZ (ed.), *Tradition and Interpretation in the New Testament: Essays in Honour of E. E. Ellis for his 60th Birthday* (Grand Rapids: Michigan; Tübingen Mohr 1987); M. HENGEL, H. LÖHR (Hrsg.), *Schriftauslegung im antiken Judentum und im Urchristentum* (WUNT 73; Tübingen 1994); C. A. EVANS, J. A. SANDERS (ed.), *Paul and the Scriptures of Israel* (JSNTSup 83; Sheffield 1993); Uők. (ed.), *Early Christian Interpretation of the Scriptures of Israel* (Sheffield 1997); Uők. (ed.), *The Function of Scripture in Early Jewish and Christian Tradition* (JSNTSup 154/SSEJC 6; Sheffield 1998); C. A. EVANS, *The Interpretation of Scripture in Early Judaism and Christianity: Studies in Language and Tradition* (JSPSup 33/SSEJC 7; Sheffield 2000); A. van der KOOIJ, K. van der TOORN (ed.), *Canonization and Decanonization* (SHR 82; Leiden 1998).

26 C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 33: „The very fact that virtually every author who has set out to study Paul’s use of Scripture has felt compelled to offer a new listing of Paul’s quotations highlights the need for greater methodological clarity in this area.”

27 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 11-20.

28 Példák Kochtól (13-15): ismételt idézés: Róm 4,22; az idézetet követő magyarázat: 1 Kor 15,27; 2 Kor 3,16-17; egyenetlen mondat szerkesztés: Róm 9,7b; 10,18; Gal 3,6.12b; egyértelmű stilisztikai eltérés: Róm 10,18; 11,34; 12,20; 1 Kor 10,26; 1 Kor 15,32b; 15,33; 2 Kor 9,10; egyéb nyelvi jel használata: Gal 10,11b; a szerző és az olvasó közös kulturális kincse.

A parafrázis (Paraphrase) „idegen szöveg szabad visszaadása”.²⁹ Róm 4,9b.18b például ilyen szabadon visszaadott szövegrész, amelyben Pál visszatér egy olyan témához, amelyet az imént már érintett. Koch határesetnek tartja a Kiv 34,33b visszaadását 2 Kor 3,13-ban, ahol a görög mondatszerkesztés megtörik, de később Pál ki is egészíti a szöveget. Így egyfelől formálisan nem jelzett idézetről, másfelől, ez Koch véleménye, inkább parafrázisról beszélhetünk.

Az utalásban (Anspielung) „a szerző hagyományos kifejezést használ, amely azonban teljesen saját előadásába illeszkedik”. Koch szerint egyértelmű a helyzet 2 Kor 3,3.7 esetében, ahol a szöveg értelme csak bontakozik ki, ha az olvasó megérti a szerző utalását a sinai törvényekre.

Koch szerint nehezen különíthető el a „bibliai nyelvezet használata”, azaz „egyes szavak vagy fogalmak átvétele vagy az írás stílusának (tudatos vagy magától értetődő) alkalmazása”. A kérdés mindig az, hogy a szerző idézni akart egy tekintélyes vagy legalábbis ismert szöveget, vagy saját mondandójának és az általa létrehozott szövegnek építőközként olyan nyelvezetet alkalmaz, amelyet egyébként ismert forrásból vett. Koch szerint tíz olyan szöveghely van a páli levelekben, ahol ezt a kérdést nehéz eldönteni.³⁰ A két szöveghasználat különbségét Péld 3,4 kétszeres alkalmazása szemlélteti (2 Kor 8,21; Róm 12,17b).

Bár Kochhoz képest egyszerűbb és általánosabb megkülönböztetést használ, érdemes C. D. Stanley álláspontját is ismertetnünk, aki a páli íráshasználatról írott monográfiájának bevezetőjében megjegyzi, hogy meg kell különböztetni a hivatkozásokat (*quotation*) és az idézeteket (*citation*).³¹ A hivatkozások célja, állítja Stanley, hogy „tekintélyi megalapozást adjanak egy kérdéses állításhoz, szemléltessék a másutt prózaibb formában megfogalmazott gondolatot, szépítsék az önálló kompozíció formáját, vagy egyszerűen csak csodálatot keltsenek a lehetséges olvasókban a szerző irodalmi ismereteivel.”³² A hivatkozásokon belül különíthetjük el az idézeteket, amelyeknek minden figyelmes olvasó számára észrevehető módon más szövegből átvett részletnek kell lennie. Stanley szerint a modern olvasási elméletek közötti különbségek, a „szerző-központú” vagy „olvasó-központú” elméletek szerint különböző értelmet kell tulajdonítani az idézet fogalmának. Az olvasónak valamilyen jelre van szüksége, hogy az idézetet mint ilyet észrevegye. Az író

29 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 15-16.

30 Idézetnek minősíti: Róm 2,6 (Zsolt 61,13b); Róm 9,20b (Iz 29,16b); 1 Kor 5,13b (MTörv 17,7c); 2 Kor 13,1b (MTörv 19,15c). Biblikus nyelvezet használatát feltételezi: Róm 3,20a; 11,2a; 12,16c.17b; 1 Kor 14,25c; 15,25b; Gal 2,16d.

31 C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 3-4.

32 C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 3.

viszont, amennyiben lényegében átvesz egy másik szövegből való részletet, idéz akkor is, ha ezt nem jelöli – ha ezt később plágiumnak is fogják nevezni, tehetjük hozzá.

Stanley alapvetően egyetért Koch kategóriáival, de konkrét alkalmazásukat továbbra is kérdésesnek találja. Kétségesnek látja például 1 Kor 15,33 és 2Kor 9,10 besorolását, illetve Róm 10,13; 1 Kor 2,16; 2 Kor 8,21; 9,7 idézet-jellegét. Nem fogadja el Róm 2,6; 9,20; 1 Kor 5,13 és 2 Kor 13,1-et sem, amelyeket Koch teljesen jelöletlen idézetnek nevezett. Stanley szándéka, hogy a kor olvasójának érzékéhez közelebb kerüljön, s ezért végül csak három önálló kritériumot fogad el: kifejezett idéző formula használata; az idézetet követő értelmező kiegészítés használata (pl. 1 Kor 15,27); nyilvánvaló szintaktikai feszültség az idézet és jelenlegi szövegösszefüggése között. Így Stanley nem tárgyalja Róm 10,13; 11,34-35; 12,20; 1 Kor 2,16; 5,13; 10,26; 15,32; 2 Kor 9,7; 10,17; 13,1; Gal 3,11 szöveghelyeket.

A páli íráshasználat intertextuális olvasatát sürgeti R. B. Hays.³³ Műveiben arra törekszik, hogy a páli íráshasználat hermeneutikai elveit megértse, illetve a mai szentírásolvasó számára érthetővé és használhatóvá tegye. Az íráshasználat korábbi tudományos értékelésével kapcsolatban csak lesújtó kritikát fogalmaz meg,³⁴ majd az idézetek és utalások kategóriái mellett (helyett?) John Hollander Milton tanulmányaira hivatkozva³⁵ bevezeti a „visszhang, áthallás” (*echo*) fogalmát. Az áthallás abban különbözik az utalástól, állítja Hays, hogy a szerző ebben az esetben nem törődik azzal, vajon olvasói tudják-e, hogy mástól vett szöveget használ, vagy sem.³⁶ Az intertextuális áthallás fogalma éppen azért jelenthet előrelépést a szövegek értelmezésében, mert a mai olvasó csak a levelekből,

33 R. B. HAYS, *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Heaven London 1989); *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel's Scripture* (Grand Rapids, Michigan, Cambridge 2006). A Hays által értelmezett intertextualitás fogalmát használja még pl. K. D. LITWAK, *Echoes of Scripture in Luke-Acts. Telling the History of God's People Intertextually* (JSNTSS 282; Sheffield 2005). A szerző a Lk-ApCsel kettős mű elejét, közepét és végét vizsgálja. Azt állítja, hogy az elbeszélés kulcsfontosságú helyein mindig találunk idézetet Izrael írásaiból. Ebből következtet a szöveg egészére, mivel úgy véli, hogy a szerző az elbeszélés kulcspontjaival mintegy „bekeretezi” a mondandóját („framing in discourse” – 205).

34 R. B. HAYS, *Echoes of Scripture*, 9-10 azokat a kérdéseket sorolja fel, amelyeket a bevezetőben mi is említettünk: szövegkritika; az idézetek forrásai; az idézetek esetleges kulturális háttéré; teológiai érvényességük: „helyesen”, értelmüknek megfelelően használja-e őket Pál vagy sem; milyen felfogása lehetett Pálnak az Írásról mint olyanról. Hays a következő megállapítást teszi: „The questions that scholars have traditionally asked about Paul's use of the Old Testament have been either answered in full or played out to dead end. (...) It is hard to escape the impression, that recent investigations, often burdened with apologetic agenda, have tended to rehearse well-worn issues, making little headway on understanding Paul's exegesis.”

35 J. HOLLANDER, *The Figure of Echo: A Mode of Allusion in Milton and After* (Berkeley 1981).

36 R. B. HAYS, *Echoes of Scripture*, 29. „The concept of allusion depends both on the notion of authorial intention and on the assumption that the reader will share with the author the requisite 'portable library' to recognize the source of the allusion. (...) Since Paul's audience is known to us only hypothetically, it is hard to speak confidently about their capacity to recognize Paul's evocations of scriptural language.”

tehát inverz és fogyatékos módon ismerheti meg azok címzettjeit. Így sohasem tudható pontosan, mit feltételezett Pál mint ismert szöveget, és mit nem.

Hays hét olyan jegyet sorol fel, amelyek alapján ilyen áthallásról beszélhetünk, illetve amelyekkel leírhatjuk azt:³⁷

1. Elérhetőség (*availability*). Számolhatunk-e komolyan azzal, hogy a forrásként feltételezett szöveg elérhető volt a címzettek számára.

2. Terjedelem és „hangerő” (*volume*). Elsősorban a két szövegben azonos szavakról, kifejezésekről, illetve esetleges szintaktikai párhuzamokról van szó. Ugyanakkor ha ismétlődnek is a szavak, de elrendezésük nagy mértékben megváltozott, vagy a felidézett szöveg kevésbé volt ismert a szöveg keletkezésének korában, akkor a szöveg nem szólalhatott meg az olvasó számára felismerhető módon, nagy „hangerővel”.

3. Gyakoriság, szövegcsoport (*recurrence, clustering*). Idézi-e kifejezetten Pál a kérdéses szövegrészt? Esetleg több alkalommal is? Egyetlen vers többszöri idézése vagy hosszabb szövegegységből többször is idézett részletek (pl. MTörv 30-32; Iz 50-54) valószínűsítik, hogy más esetben, ahol nem kifejezett idézetet találunk, de tartalmuk felidéződik, szintén visszhangról beszélhetünk.

4. Tematikus egység (*thematic coherence*). Mennyire felel meg az áthallás a Pál által kifejtett témának, illetve a szövegösszefüggésben másutt használt ószövetségi idézeteknek?

5. Történeti hitelesség (*historical plausibility*). Elképzelhető-e, hogy Pál a szöveg áthallással gazdagított értelmét szándékosan akarta, illetve hallgatói megérthették-e azt? Itt kerül sor a szöveg összehasonlítására a kor más ismert, főleg zsidó eredetű írásaival.

6. Értelmezés történet (*history of interpretation*). Más olvasók felismerték-e az áthallást?

7. Megértés (*satisfaction*). Értelmessé, egésszé válik-e a szöveg, ha feltételezzük az áthallás eredeti meglétét?

Kétségtelen, hogy Hays tanulmányai felpezsdítették a témára vonatkozó kutatást. Többen kritizálták megközelítését, szemére vetve egyes kritériumok nehéz, illetve túlságosan szubjektívnek ítélt alkalmazhatóságát. Mások viszont tovább is léptek az általa megkezdett úton.³⁸ A haysi megközelítés legcsábítóbb pontja, hogy az intertextuális át-

37 R. B. HAYS, *Echoes of Scripture*, 29-32; R. B. HAYS, „Who has believed Our Message? Paul’s Reading of Isaiah”, In: *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel’s Scripture* (Grand Rapids, Michigan, Cambridge 2006) 34-47, a Római levél Izajás olvasatára vonatkoztatva.

38 R. I. CIAMPA, *The Presence and Function of Scripture in Galatians 1 and 2* (WUNT 2.102; Tübingen 1998) például nem kifejezett idézeteket, hanem utalásokat keres, amelyeket munkája második részében előbb az apostol teológiájára, majd – függelékként – az egész levél szemantikai és argumentatív felfedezésére vonatkoztat.

hallások leírásával és elemzésével egész szövegegységek összefüggését, gondolatviláguk érintkezését képes megvizsgálni, kilép a szorosan vett szöveg kategóriáiból, és közvetít a szöveg és annak háttere, keletkezési és felhasználó világa között.

Úgy gondoljuk, hogy mind a hivatkozás, idézet, parafrázis és az intertextuális áthallás fogalma jól használható. Míg a hagyományos idézés és parafrázis kifejezett írói szándékot feltételez, az intertextuális áthallás fogalma a gondolkodásmód esetenként meg sem fogalmazott feltevéseibe enged betekintést.³⁹ Úgy tűnik, hogy a páli idézetek időnként önkényesnek tűnő megváltoztatása is olyan szemlélet eredménye, amely nem annyira a szó szerinti, pontos idézetet, visszaadást, megismétlést tekintette fontosnak, mint éppen az intertextualitásban szerepet kapó asszociatív kultúrát.⁴⁰

A magunk részéről mégis fontosnak tartjuk, hogy a páli íráshasználat kérdését minden esetben a kifejezett idézetektől kezdjük. Csak az idézetekről, azaz az író által megjelölt és szó szerint felidézett korábbi szövegekről állítható teljes bizonyossággal, hogy bennük a szerző egy másik szöveget szándékosan felelevenít, saját okfejtése vagy szövege előre adott építő elemeként akar felhasználni. Ez a kifejezett idézés mindig megkülönböztetett értékű, akkor is, ha tagadhatatlan a kultúrák (személyes, nemzeti, vallási, szakmai stb.) találkozásából adódó intertextuális hatásmechanizmusok működése. A két szint megkülönböztetésére és ugyanakkor sajátos kapcsolatuk lehetséges interferenciájára utal már Hays hét kategóriájának 4. pontja is, amely az áthallás meghatározását a szöveg gondolati egységéhez, bennfoglaltan a kifejezett idézetek, a kimondott tartalom szintjéhez is köti. Az intertextuális áthallás illetve bibliai szövegre való utalás ténye könnyebben fogadható el akkor, ha az adott szövegkörnyezetben előforduló bibliai idézetek megerősítik, esetleg egyenesen nyilvánvalóvá teszik annak használatát.

II. IDÉZETEK, SZÖVEGTÖRTÉNET ÉS SZÖVEGKRITIKA

Az Újszövetségben található ószövetségi idézetekkel⁴¹ már az ókori egyház is foglalkozott. Az antiochiai és az alexandriai iskola egyaránt tárgyalta az Ó- és Újszövetség irodalmi kapcsolatát. Bizonyos idézetek, például a híres „Emmanuel-jövendölés” (Iz 7,14,

³⁹ Az alkalmazás példája lehet B. S. ROSNER, *Paul, Scripture and Ethics: A Study of 1 Cor 5-7* (AGJU 22; Leiden 1994).

⁴⁰ A témához ld. még S. ALKIER (Hrsg.), *Die Bibel im Dialog der Schriften: Konzepte intertextueller Bibellektüre* (Neutestamentliche Entwürfe zur Theologie 10; Tübingen 2005); J. HERZER, „Jakobus, Paulus und Hiob: Die Intertextualität der Weisheit”, In: T. KRÜGER (Hg.), *Das Buch Hiob und seine Interpretationen. Beiträge zum Hiob-Symposium auf dem Monte Verità vom 14. - 19. August 2005* (2007) 329 – 350.

⁴¹ Az Újszövetség idéz ugyan más szerzőket is, de ezen idézetek száma eltörpül az ószövetségi idézetek mellett. Az ApCsel 15,23-29 az „apostoli zsinat” rendelkezését idézi szó szerint; 1 Kor 15,33 Menandernek, egy pogány szerzőnek a szavait ismétli meg, míg Júdás 14k 1Hénoch 1,9-et stb. Vö. Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece* ²⁷1993 803-806.

Mt 2,23), apologetikus környezetben is korán jelentőségre tettek szert.⁴² Szent Ireneusz a Szeptuagintából eredeztette az Újszövetségben található idézeteket, és úgy gondolta, hogy ez a szöveg sugalmazott is (*Adv. Haer.* 3, 21, 3). Szent Jeromos, aki a héber szöveggel kívánt foglalkozni, nem vallotta a Szeptuaginta sugalmazott mivoltát. Ehelyett úgy látta, hogy az idézet és a felidézett szöveg közti eltérés oka éppen abban van, hogy az újszövetségi szerzők egyes helyeken a Szeptuagintát, más helyeken viszont a héber szöveg alapján készített saját fordításukat idézték (*Apologia contra Rufinum* 2, 34). Másutt úgy nyilatkozott, hogy a felhasznált írásrészletek szavaival az apostol szabadon bánt (*Epistula LVII*). Szent Ágoston is figyelmeztet a két szöveg különböző értelmére, amikor például Jón 3,4 héber és görög változatának eltérését látva azt állítja, hogy a görög valójában meg akarta magyarázni azt, amit a héber kimondott (*De Civitate Dei* 18, 42-44). Az idézett példák világosan mutatják, hogy miközben Isten sugalmazó tevékenységének egységéből kiindulva szemlélték az írásokat, az egyházatyák, bár jobbra nem rendelkeztek a későbbi történelmi és szövegtörténelmi szemlélettel, tisztában voltak a szövegátalakítások sokféleségével.

Az eredeti és az idézett szöveg eltéréseinek témája a könyvnyomtatás feltalálása és a reformáció kora után is foglalkoztatta az egyre önállóbb tudományos közvéleményt.⁴³ Az újszövetségben található idézetek hosszú időn át formai értelemben az Újszövetség igazságának próbakövei voltak. Sokan úgy gondolták ugyanis, hogy az Újszövetség csak akkor lehet hiteles, ha hűségesen idézi legfőbb tekintélyét, az Ószövetséget. Mivel az eltéréseket nem tagadhatták, a szöveg hitelességének védelmezői újra meg újra azzal érveltek, amit Jeromos, illetve Ágoston állított: a szerző saját maga fordította görögre, amit héberül olvasott (így a későbbiekben még tárgyalandó W. Whiston),⁴⁴ illetve – mivel idővel a Szeptuaginta közvetlen használata egyre bizonyosabb lett – hogy ennek görög szövege, ha változtatással is, de hitelesen őrizi és közli a héber eredeti értelmét.⁴⁵ Ebben a kultúrtörténelmi közegben születik meg a „*Vorlage*” fogalma, amellyel azt a szöveget jelölik, legyen az görög vagy héber, amely az adott pillanatban az apostol rendelkezésére állt, s amely valamennyire eltért az egyébként közismert változattól. Görög *Vorlage* esetén fel-

42 Vö.: M. HENGEL, „Die Septuaginta als 'christliche Schriftensammlung'”, In: M. HENGEL, A. M. SCHWEMER (Hrsg.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* (WUNT 72; Tübingen 1994) 192, ott további irodalom.

43 A következőkhöz ld. C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 6-8.

44 Ilyen értelemben nyilatkozik W. WHISTON, *An Essay Toward Restoring the True Text of the Old Testament* (London 1722). Stanley 6 és 8-9.

45 L. CAPPELLUS, „Quaestiones de locis parallelis Veteris et Novi Testamenti”, In: *Critica Sacra* (Paris 1650); G. ROEPE, *De Veteris Testamenti locorum in apostolorum libris allegatione* (1827); E. KAUTZSCH, *De Veteris Testamenti locis a Paulo Apostolo allegatis* (Leipzig 1869).

tételezhető volt, hogy Pál esetenként kijavította annak görögségét. Héber *Vorlage* esetén arra gondoltak, hogy Pál nem a leírt, hanem a kívülről ismert szöveg alapján idézett.

A témában a XIX. század végén megjelenő monográfiák szerint Pál elsősorban a Szeptuaginta szerint idézte az írásokat.⁴⁶ Nincs azonban egyetértés abban, hogy mely kéziratokból meríthetett a leggyakrabban, és a későbbi zsidó fordítások közül (Aquila, Szümmakhosz, Theodotion) melyek lehettek hatással az általa használt szövegekre.⁴⁷

D.-A. Koch már említett monográfiája⁴⁸ az idézetek szövegét illetően előbb kifejti, hogy Pál csak olyan szövegeket idézett, amelyek a később kánoninak elfogadott zsidó Bibliához tartoztak. A kor érdeklődésének megfelel az is, hogy leggyakrabban Izajás, Zsoltárok, Teremtés, Második törvénykönyv és a Tizenkét kisprófeta szerepel a páli levelekben. A hellenista őskereszténység érdeklődésének megfelelően a konkrét előírásokra nem hivatkozik az apostol, a Leviták könyvéből pl. csak 18,5 és 19,18 szerepel. Feltűnő az is, hogy az ószövetségi történeti hagyományból, ami a kivonulástól a királyok koráig tart, szintén semmilyen idézetet sem találunk (Józs, Bír, 1-2 Sám; 2 Kir, 1-2 Krón teljesen hiányzik).

Koch Izajás könyvéből, a Pentateuchusból, a kispróféták könyveiből és a zsoltárok könyvéből vett példákon vizsgálja meg, hogy Pál a Szeptuaginta milyen szövegét használta.⁴⁹ Úgy látja, hogy a Pálnál megtalálható szöveg már korábban a héberhez közelítő recenzió esett át, amit különösen Izajás könyvének idézetein vél megállapíthatónak (Iz

46 H. VOLLMER, *Die alttestamentlichen Citate bei Paulus textkritisch und biblisch-theologisch gewürdigt* (Freiburg 1895). W. DITTMAR, *Vetus Testamentum in Novo I-II.* (Göttingen 1899.1903), Pálról: 171-238; itt összehasonlíttja az egész újszövetségi szövegnek a MT, LXX, Aquil., Szümm., Theod. alakjait, ahogy akkoriban ismerte őket. Hasonló értelemben H. B. SWETE, *An Introduction to the Old Testament in Greek* (Cambridge 1914).

47 Ebben a szellemben készült még pl. – ha nem is Szent Pál leveleivel, hanem az Apostolok cselekedeteivel foglalkozva – L. CERFAUX tanulmánya: „Citations scripturaires et tradition textuelle dans le Livre des Actes”, In: *Aux Sources de la Tradition Chrétienne. Mélanges offerts a M. M. Goguel* (Neuchatel Paris 1950) 43-51. Az ApCsel-ben előforduló idézetek megállapítása szerint általában a LXX-hoz hűségesek. Kivételt lát Ám 5,25-27 (ApCsel 7,42-43) és Joel 3,1-5 (ApCsel 2,17-21) esetében, ahol véleménye szerint a szöveg hangsúlyozni kívánja, hogy jelen körülmények között is érvényes az idézet szövege. Úgy látja, hogy az összetett idézetek általában erősebben megváltoztatják az idézett szöveget. A B kódex esetenként javít az idézett szöveg stílusán akkor is, ha ez eltér a LXX szövegétől. D hűségesebben őrzi az eredeti egyszerűbb szöveget. D változtatásai inkább az előszóban, az elbeszélésekben, főleg a 15. fejezetben, és Szent Pál utazásaiban figyelhetők meg. D régebbinek tűnik, mint B, Cerfaux szerint egyenesen egybeesik az újszövetségi szövegek első egybedolgozott változatával.

48 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge des Evangeliums. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* (Beiträge zur historischen Theologie 69; Tübingen 1986).

49 Ld. ehhez korábbi tanulmányát is: D.-A. KOCH, „Der Text von Hab 2,4b in der Septuaginta und im Neuen Testament”, *ZNW* 76 (1985) 68-85.

8; 25; 28 és 52 fejezeteiből származó idézetek).⁵⁰ Ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy Pál nem feltétlenül volt tudatában annak, hogy az általa használt szöveg eltér egy régebbi változattól.⁵¹ Összességében úgy látja, hogy Pálnak ténylegesen különböző eredetű szövegek állhattak rendelkezésére.

A qumráni iratok felfedezése döntően új felismeréseket hozott a Szeptuaginta kutatása terén is. A különböző szövegtenúk sokasága egyre inkább arra mutat, hogy Pál és Jézus korában sem egységes görög, sem egységes héber szöveg nem létezett.⁵² R. T. McLay szerint nemcsak lehetetlen megtalálnunk az „eredeti” szöveget, de nincs is rá szükség, mivel a bibliai hagyományok idézése az újszövetségi iratok keletkezésének korában is különböző hagyományokkal való találkozást, azok egymáshoz való viszonyítását és helyenként párhuzamos használatát jelentette.⁵³

Röviden ismertetnünk kell azokat a Biblia szövegtörténetére vonatkozó felismeréseket és feltételezéseket, amelyek ennek az állításnak háttérét jelentik.

Ami a héber szöveget illeti, a szövegváltozatok korai megléte F. M. Cross szerint annak köszönhető, hogy a római időszak korai szakaszában Egyiptomból és Babilonból érkező diaszpóra-zsidók különböző szövegváltozatokat hoztak magukkal. Ez a folyamat ún. „szövegválságot” (*textual crisis*) okozott.⁵⁴ S. Talmon szerint inkább egyfajta „liberális hozzáállásról” beszélhetünk, amely nemcsak kívülről érkező vagy hovatarozásuk miatt szubkultúrát alkotó közösségekre, hanem a „normatív zsidó körökre” is érvényes volt, s a különböző szövegek toleranciájához vezetett.⁵⁵

A Szeptuagintára vonatkozóan rendkívül sokféle vélemény látott napvilágot. Míg

50 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 79.

51 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 81. Ld. még R. HAHNART, „Die Bedeutung der Septuaginta in neutestamentlicher Zeit”, *ZThK* 81 (1984) 395-416 tanulmányát, amely szintén a Szeptuaginta korábbi, hebraizáló revízióival foglalkozik. Hasonló értelemben még: B. SCHALLER, „Zum Textcharakter der Hiobzitate im paulinischen Schrifttum” és „ÉXEI EK SIÓN O PYOMENOS. Zur Textgestalt von Jes 59:20f. in Röm 11:26f.”, In: Uő., *Studien zum antiken Judentum und zum Neuen Testament* (StUNT 25) 156-161 és 162-166. Schaller szerint szükségtelen a Szeptuagintától eltérő fordítások használatát feltételeznünk, inkább a szöveg revidéált változataira kell gondolni.

52 F. M. CROSS szavaival: „We see, then, a series of attempts to bring the Greek Bible into conformity with a *changing* Hebrew textual tradition.” „The History of the Biblical Text in the Light of Discoveries in the Judean Desert”, *HTR* 57 (1964) 281-299.

53 R. T. MCLAY, „Biblical Texts and the Scriptures for the New Testament Church”, In: S. E. PORTER (ed.), *Hearing the Old Testament in the New Testament* (Grand Rapids, Michigan 2006) 58: „The organic way in which the Scriptures were written, translated, reinterpreted, and copied within Judaism and its major centers meant that the texts of the Scriptures for the writers of the NT were characterized by pluriformity.”

54 Ld. ehhez C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 38-44; F. M. CROSS, S. TALMON (ed.), *Qumran and the History of the Biblical Text* (Cambridge 1985).

55 Vö. S. TALMON, „The Old Testament Text”, In: P. R. ACKROYD, C. F. EVANS, *The Cambridge History of the Bible I. From the Beginnings to Jerome* (Cambridge 1970) 159-199.

Paul de Lagarde még azt állította,⁵⁶ hogy a Szeptuaginta egy nem masszoréta héber szöveg egységes fordítása, P. Kahle már amellet érvelt,⁵⁷ hogy a Szeptuaginta a keresztények egységesítő törekvése nyomán jött létre. E. Tov szerint a ma kezünkbe vehető Szeptuaginta különböző időben és helyen, különböző fordítók által készített fordítások gyűjteménye.⁵⁸ Nehéz eldönteni, hogy egészében mikor készült el, s egyáltalán ki alkotta meg mint egyetlen könyvet. Vanyó László professzor úr egyik kései művében átfogó tanulmányt készített a hetvenes fordításról, amelyben néhány újszövetségi idézet értelmezését is nyújtja.⁵⁹

A Jézus és Pál korában használatban lévő héber és görög szövegek tehát eleve több változatban is elérhetőek voltak. A szerzők ugyan nem beszélnek teljes sokféleségről vagy rendetlenségről, inkább egyfajta „korlátozott különbségről” (*limited diversity* – C. D. Stanley).⁶⁰ Ha elfogadjuk a korban használatos szövegek eredeti különbözőségét, az természetesen befolyásolja az idézetekkel kapcsolatos állásfoglalást is. Stanley két megfigyelést tesz: először is kérdéses, hogy egy bizonyos szöveg szerzője milyen szöveget tartott a kezében, amikor idézni kívánt. Az idézet szövege ezért nem vezethet közelebb a Biblia eredeti szövegéhez. A pontos munka érdekében az egyes esetekben külön kell figyelembe venni az összes szövegvariánst. A másik következmény, hogy a különböző szövegeket megfigyelve nem beszélhetünk egységesen a Szeptuaginta fordítási módszeréről. Egyes szövegegységek tendenciáit viszont megfigyelhetjük, s az általánosítások helyett a konkrét szöveg sajátosságait kell szem előtt tartanunk.

Az igényes elemzésnek párhuzamosan kell kezelnie egy szöveg fordítási technikájával kapcsolatos kérdéseket, és azt is, hogy erre a szövegre milyen formában hivatkoztak más szerzők, esetünkben a valószínűleg mindhárom bibliai nyelvet beszélő Szent Pál apostol. Aki kijelenti, hogy Pál „általában” a Szeptuaginta szövegét használta, valójában arra céloz, hogy Pál apostol annak a hellenizált zsidó kultúrának az örököse, amely

56 P. A. de LAGARDE, *Ankündigung einer neuen Ausgabe der griechischen Übersetzung des Alten Testaments* (Göttingen 1882).

57 P. KAHLE, *The Cairo Genizah* (London 1947).

58 E. TOV, „Jewish Greek Scriptures”, In: E. TOV, R. A. KRAFT (ed.), *Early Judaism and its Modern Interpreters* (1986) 225: „As a result of recent finds and studies in early recensions, the heterogeneity of the canon of the LXX has become increasingly evident. It has been recognized that ‘the LXX’ contains translations of different types, early and late, relatively original and significantly revised, official and private, literal and free.”

59 VANYÓ L., *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története* (Budapest 2002). Az idézetekről az újszövetségben: 102-106.

60 Vö. C. D. STANLEY, *Paul and the language of Scripture*, 48-49.

a görög szöveg keresztény lezárása, illetve a héber szöveg zsidó kanonizációja előtt az eltérő hagyományok folyamatos kommunikációjában kereste a kötelező igazság írásos megfogalmazását.

III. A PÁLI ÍRÁSHASZNÁLAT KERESZTÉNY ELŐTÖRTÉNETE – *TESTIMONIA*; *FLORILEGIA*

A XX. század első negyedében Rendell Harris figyelt fel arra a tényre, hogy bizonyos ószövetségi idézetek nemcsak egyszer, sőt nem is csak egyetlen levélben szerepelnek.⁶¹ A többször előforduló idézetek görög szövege gyakran messzemenően azonos, a Szeptuaginta szövegétől eltérő, nehezen azonosítható fordításból származik. Egyes idézet láncolatok is többször szerepelnek egyazon módon különböző szerzőknél. Mk 1,2-3 pl. Malakiás és Izajás szövegét idézi, s közben egyetlen prófétának, Izajásnak tulajdonítja – ezzel azt a látszatot keltve, hogy nem Izajás vagy Malakiás szövegét, hanem egy másik szöveget használt, amelyben a két vers már együtt szerepelt. Ennek a sajátos gyűjteménynek a logikáját Harris az idézeteket helyenként összefűző kulcsszavakban vélte felfedezni (pl. a kő – elvetett kő – építők – Sion sarokköve – Dániel nem kézzel vágott köve stb.)

Harris ismerte a Szent Ciprián nevéhez fűződő *Testimonia* c. művet, amely a keresztény apológia számára hasznosítható ószövetségi idézeteket tartalmazott. Úgy vélte, hogy ez a gyűjtemény más egyházatyák közvetítésével juthatott Cipriánhoz, aki talán kiegészítette, de voltaképpen az őskeresztény korban, az I. században létrejött gyűjteményt használta fel, amelyből már Pál apostol és a többi újszövetségi szerző is merített.

Harris elmélete olyan irodalomkritikai túlzásokat tartalmazott (pl. Papiasz megjegyzése, hogy Máté állította össze Jézus mondásait, egyenesen erre az idézetgyűjteményre utalt volna), amelyek konkrét megfogalmazásában elfogadhatatlanná tették gondolatait. Az elmélet lényege ma testimonium-hipotézis néven ismert. Előnye, hogy tetszetősen magyarázza meg egyszerre a bibliai szöveg és az idézetek eltérésének kérdését, s ugyanakkor egyes idézetek hasonló alakját az újszövetségi hagyomány különböző részeiben. A terminológia ebben az esetben sem teljesen tisztázott. Míg az angol nyelvű szakirodalom általában a „testimonium” kifejezést használja, qumráni iratok között gyakran beszélnek florilégiumokról is. D.-A. Koch szerint⁶² „idézetek hagyományossá vált gyűjteményét” antológiának kell nevezni, amely kisebb terjedelem esetén a florilégium nevet viselheti. Amennyiben az ilyen gyűjtemény valamilyen érvelő összefüggésbe tartozik, tehát rendszeresen valaminek a bizonyítására használják, akkor kell – a jogi zsargonból vett –

61 R. HARRIS, *Testimonies I.II* (Cambridge 1916.1920). A továbbiakhoz ld. C. H. DODD, *According to the Scriptures* (London 1965; eredeti: 1952) 24-26.

62 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 247.

testimonium kifejezést alkalmazni rá. Egyesek használják még a szintén latin „excerpta” kifejezést, amely a felhasznált szövegek kivonatos jellegére utal.

Harris elképzelését C. H. Dodd fejlesztette tovább. A bibliai idézetek feltételezett gyűjteményeit nem tartotta külön irodalmi alkotásnak. Azt állítja,⁶³ hogy az első keresztények közül valaki, ismeretlen, ámde nagy szellemű alkotó bizonyos ószövetségi szövegeket választott ki, amelyek együttesen a keresztény hit bizonyítására és értelmezésére leginkább alkalmas szövegegységeknek bizonyultak.

Könyvét úgy építi fel, hogy az apostoli igehirdetés lényegétől annak értelmezése felé haladjon, amely gyakorlatilag az Újszövetséggel együtt született. Az ószövetségi idézetek forrásában a keresztény teológiai gondolkodás meghatározó témáit látja mintegy előre adottnak. Az igehirdetés lényegének a „teológia előtti”⁶⁴ kérügmát tartja, amelyre az „újszövetségi teológiák”, Pálé, Jánosé és a zsidókhöz írt levélé épülnek.⁶⁵ Az újszövetségi kérügma hirdetésekor azonban az Újszövetség szerzői azt állítják, hogy mindez „az íráskor szerint” történt (pl. 1Kor 15,3-5). Példaként említi ApCsel 8,26-38; 18,24-28 szövegeit. Pál igehirdetésére vonatkozik ApCsel 17,2-3; 26,46-47. A zsidókhöz írt levélben 2,5-13; 3,7-4,9, Péter első levelében 1,22-2,10 mutatja, hogyan jelenik meg az apostoli igehirdetés lényege minden alkalommal ószövetségi igehelyekkel alátámasztottnak. Mindeközben úgy tűnik, hogy bizonyos tényeket a szerzők feltételeznek és magyarázat nélkül hagynak, másokat viszont kifejtnek. Előbbiek arra utalnak, hogy a szöveg szerzője előre megfogalmazott vagy legalábbis előre adott anyagot használt fel.

Dodd 15 olyan szöveghelyet sorolt fel és idézett az Ószövetségből, amelyek egymástól függetlennek tekinthető hagyományokban is többször szerepelnek az Újszövetségben (a szinoptikusokat fenntartásokkal, Jánost, a teljes páli korpuszt, a zsidó levelet, katolikus leveleket, végül a Jelenések könyvét önálló hagyománynak tekintve).⁶⁶ Miután bemutatta az idézett helyek szövegekörnyezetét, vonatkozási pontokat keresett az ószövetségi és az újszövetségi szövegekörnyezet között. Olyan ószövetségi idézeteket keresett, amelyek a többször is idézett szövegegységek közvetlen újszövetségi környezetében az ószövetségi szövegekörnyezetből származnak. Ennek segítségével meghatározta azt a tágabb ószövetségi szövegegységet, amelyet nézete szerint hasonló környezetben újra meg újra felhasználhatónak tartottak az újszövetségi szerzők. Az idézetek csoportosításakor három nagyobb témát jelölt meg, amely az előbb már említett módon az újszövetségi teológia alapját képezi.

63 C. H. DODD, *According to the Scriptures*, 110.

64 C. H. DODD, *According to the Scriptures*, 12.

65 Ehhez a témához ld. még C. H. DODD, *The Apostolic Preaching and its Developments* (London 1936).

66 Zsolt 2,7; Zsolt 8,4-6; Zsolt 110,1; Zsolt 118,22-23; Iz 6,9-10; Iz 53,1; Iz 40,3-5; Iz 28,16; Ter 12,3; Jer 31,31-34; Joel 2,28-32; Zak 9,9; Hab 2,3-4; Iz 61,1-2; MTörv 18,15.19.

A szövegek és csoportjaik Dodd szerint a következők voltak:

„Elsődleges források”	„Alárendelt és kiegészítő források”
I. Apokaliptikus-eszkatologikus szövegek Joel 2-3; Zak 9-14; Dán 7	Mal 3,1-6; Dan 12
II. Az Új Izraelre vonatkozó szövegek Óz; Iz 6,1-9,7; 11,1-10; 28,16; 40,1-11; Jer 31,10-34	Iz 29,9-14; Jer 7,1-15; Hab 1-2
III. Az Úr szolgájára és a szenvedő igazra vonatkozó szövegek Iz 42,1-44,5; 49,1-13; 50,4-11; 52,13-53,12; 61 Zsolt 69; 22; 31; 38; 88; 34; 118; 41; 42-44; 80	Iz 58,6-10
IV. Egyéb Zsolt 8; 110; 2; Ter 12,3; 22,18; MTörv 18,15.19	Zsolt 132; 16; 2 Sám 7; 13-14 Iz 55,3; Ám 9,11-12

A testimonium-hipotézist több kutató is sajátos irányban vizsgálta és fejlesztette. Barnabas Lindars úgy látta, hogy a testimoniumok elsősorban a korai kérésapologetikus védelmére jöttek létre.⁶⁷ D.-A. Koch tagadta, hogy a páli levelekben található idézetekből testimoniumok használatára következtethetnénk.⁶⁸ A Dodd által felsorolt szövegcsoportok, mondja, csak ritkán szerepelnek a páli levelekben, mennyiségük nem alapozza meg kielégítő módon az „ősegyház Bibliája” (Dodd) létét. A qumráni példák azért nem meggyőzőek, állítja, mert Qumrán kezdetől fogva olyan átfogó érdeklődést mutat az írások olvasása, másolása, kommentálása terén, amely véleménye szerint a korai keresztény közösségről nem feltételezhető. Koch szerint legfeljebb Pál saját idézetantológiáiról beszélhetünk.

A testimonium-hipotézis legutóbbi szisztematikus vizsgálatát M. C. Alblnak köszönheti az újszövetségi szentírástudomány.⁶⁹ Albl a kérdés kutatástörténetének vázlata után analógiát keres és talál nemcsak a korabeli hellenista kultúra és zsidó írásbeliség, kü-

67 B. LINDARS, *New Testament Apologetic* (London 1961).

68 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 247-256.

69 M. C. ALBL, „*And Scripture Cannot Be Broken*”: *The Form and Function of the Early Christian Testimonia Collections* (NovTSup 96; Leiden 1996).

lönösen is a qumráni lelet,⁷⁰ hanem az egyházatyák irodalmi eszköztárában is. Arra a megállapításra jut, hogy a testimoniumok használata bizonyíthatóan része mind a zsidó, mind a hellenista és a korai keresztény hagyománynak. Az újszövetségben Pál írásait,⁷¹ Máté szövegeit, az ApCsel és a Zsidókhöz írt levél 1-2 fejezetét vizsgálja meg, illetve öt ószövetségi szövegcsoporthoz a használatát az egyes újszövetségi hagyományokban (messiási szövegek; Zsolt 110,1; Iz 6,9-10; Zak 12,10; testimonium a „kőről”). Albl konklúziói között szerepel, hogy a páli szöveggyűjtemények mindenképpen korábbiak kellettek legyenek leveleinek megírásánál, mert túl bonyolultak és kifinomultak ahhoz, hogy diktálás közben gondolja ki őket. Tehát vagy saját maga állította össze őket még leveleinek keeltkezése előtt, vagy átvette a korai keresztény hagyományból. Albl úgy gondolja továbbá, hogy főként a pogány olvasók körében nem tételezhető fel az idézetek eredeti összefüggésének ismerete. A levelek szerzői, ha zsidó műveltséggel bírtak is, nem feltétlenül ismerték az összes iratot. Pál esetében azzal számol, hogy ő személyesen is alapos ismerettel rendelkezett az egyes szövegekről, használatukban alkalmanként mégsem az eredeti és teljes összefüggés, hanem a gyűjtemény jellege vezette. A testimoniumok létét elfogadja Markus Tiwald is, lényegében azokra a páli szövegekre hivatkozva, amelyeket Albl is használ.⁷²

A florilégiumok vagy testimoniumok használatának feltételezése a páli íráshasználat és az őskeresztény hagyománytörténet összefüggésének tematikájához vezet. Pál íráshasználatát nyilvánvalóan összehasonlítható a mellette működő keresztény tanítókkal. Ha a páli teológiában meg kell különböztetni a korai keresztény hagyományanyagot – amint arra maga is figyelmeztet pl. az eucharisziával kapcsolatban – akkor elképzelhető, hogy ez a hagyomány a zsidó írásokra vonatkozóan is testet öltött.

IV. A PÁLI ÍRÁSHASZNÁLAT A KORABELI ZSIDÓ ÍRÁSHASZNÁLAT TÜKRÉBEN

Már említettük, milyen súlyos kérdést jelentett a szövegek eltérő mivolta a XVI-XVII. században. Ebben az ellenséges légkörben W. Whiston 1722-ben megjelent írása nemcsak az újszövetségi írások hitelességét kívánta bizonyítani, de azt is állította, hogy korabeli zsidó szerzők, így Filón, Josephus Flavius vagy a Szamaritánus Pentateuchus

70 A qumráni leletanyaghoz ld. még J. A. FITZMYER, „4QTestimonia’ and the New Testament”, In: J. A. FITZMYER, *Essays on the Semitic Background of the New Testament* (SBibSt 5; Missoula Montana 1974) 59-89. Eredeti: TS 18 (1957) 513-537.

71 1Kor 15,3-5 értelmezése; Róm 1,3-4; 3,24-26; 4,25; 11,25-27; 15,12 mint hagyományos írásformulák; Róm 12,19; 13,9; 2Kor 13,1 parainetikus céltalattal; Róm 3,10-18 mint zsidó zsoltárvers-gyűjtemény; 2Kor 6,16-7,1 mint a templomról szóló zsoltárvers-gyűjtemény.

72 M. TIWALD, *Hebräer von Hebräern. Paulus auf dem Hintergrund frühjüdischer Argumentation und biblischer Interpretation* (HBS 52; Freiburg Basel Wien Barcelona Rom New York 2008) 108-111.

szándékosan változtatták meg a héber szöveget, hogy a keresztény Biblia hitelét lerombolják.⁷³ Erre a vakmerő tézisre természetesen válaszolni kellett, s a válaszok jelentősen előre lendítették a kor kritikai kutatását. Valamivel még hamarabb, 1713-ban jelent meg G. Surenhusius munkája,⁷⁴ amely összehasonlította az újszövetségi idézetek formáját, bevezetését, szövegtani kérdéseit a rabbinikus irodalomban tapasztalt eljárásokkal. Surenhusius szerint a páli és a rabbinikus idézés módszere messzemenően azonos.

A XX. század első felében keletkezett több olyan monográfia is, amely jelentős terjedelemben tárgyalta a rabbinikus egzegézis és a páli íráshasználat hasonlóságát és különbségeit. Francia nyelven J. Bonsirven, németül O. Michel művei a legjelentősebbek e téren.⁷⁵

A rabbinikus és páli egzegézist összevetve Bonsirven úgy látta, hogy filológiai szempontból a szöveghasználat és egzegézis messzemenő azonosságot mutat. Az olvasó mégis alapvető különbséget tapasztal a gondolatvilágban, a kompozícióban, a tanításban. „Pál rabbi, aki keresztény tanítónak lett.”⁷⁶ Gamáriel iskolájában elsajátította a bibliai szövegek ismeretét, s ezért érvelése középpontjában, nem ritkán szókinszében ezek a történetek találhatóak. Szívesen használja a Pentateuchusz történeteit, de a rabbiknál gyakrabban Izajás és a zsoltárok könyve szakaszait is, amelyek misztikus beállítottságának megfelelnek. Pál használja ugyan azokat a technikákat, amelyeket kortársai (erkölcsi alkalmazás, homiletikai fejtegetések, jogi hasonlatok, filológiai megfontolások, időrendi elemzések, dialektikus értelmezés, hasonlatok), de rend szerint figyelmen kívül hagyja a szövegösszefüggést. Teljesen új értelmet ad a szövegnek, amelyet Bonsirven szerint a kinyilatkoztatásból merít: krisztusi értelemről van szó. Pál a szöveg betűjéhez való hűséget egyes esetekben elveti, hogy a szellemét pontosabban megmutathassa.⁷⁷

O. Michel a szövegek kritikai és formai témák bemutatása után teszi fel a kérdést, hogy miként függ össze Pál íráshasználata korának ismert módszereivel. Michel elkülöníti a rabbinikus és a hellenisztikus íráshasználatot. A hellenisztikus íráshasználat példáját

73 Vö. E. E. ELLIS, *The Old Testament in Early Christianity: Canon and Interpretation in the Light of Modern Research* (WUNT 54; Tübingen 1991) 55-56.

74 G. SURENHUSIUS, *SZFR HMSWCH sive BIBLOSZ KATALLAGÉSZ* (Amsterdam 1713).

75 J. BONSIIVEN, *Exégese rabbinique et exégese paulinienne* (Paris 1939); O. MICHEL, *Paulus und seine Bibel* (Gütersloh 1929).

76 J. BONSIIVEN, *Exégese rabbinique*, 348.

77 Érdemes megemlíteni azt is, hogy Bonsirven munkájának összefoglaló megállapításait (*Exégese rabbinique*, 346-347) a Zsidókhoz írt levél szerzőségének kérdésével kezdi. A szerző úgy látja, hogy az idézés módja itt eltér a Pálnál megszokott formától (ahogy meg van írva – *kathósz gegraptai*), helyette az isteni szó, a kimondott és átadott szó kerül középpontba. Ezért a levelet Origenésszel együtt Pál egy tanítványának tulajdonítja, aki a mester gondolatait hűségesen, de személyes módjának megfelelően fejezte ki. Itt merül fel az a gondolat, hogy az íráshasználat annyira meghatározó eleme a szövegnek, hogy sajátos módszere a szerzőség kérdésében is eligazítást nyújthat.

Alexandriai Filón írásaiban látta, amelynek célja az volt, hogy összehangolja a görög filozófiát a zsidó vallással. Filón magyarázatait elméletinek, Pálét gyakorlatiasnak, ugyanakkor missziós lendületűnek és polemikusnak látta.⁷⁸ A filóni és páli magyarázat hasonlóságait nem kettejük közvetlen érintkezésével, hanem közös palesztinai gyökereikkel, a diaszpóra és a palesztinai központ közötti gyakori kapcsolattartással magyarázta.⁷⁹

Michel a palesztinai rabbinikus gyakorlatot tárgyalva megemlíti a Hillélnek tulajdonított hét szabályt (*middót*). Közülük legáltalánosabbnak az elsőt tartja (*qal wahomer*). Ezt Pál is gyakran alkalmazza a *poszó mallon* – „mennyivel inkább” fordulatban (pl. Róm 5,9.10.15.17; 11,2.24).⁸⁰ Michel szerint az idézet-láncolatok alkalmazása, az idézetek kiegészítése meghatározó szavakkal, mind pedig az a módszer, hogy Pál többféle hasonlat összekapcsolásával magyaráz meg egy íráshelyet, fellelhető a rabbiknál is, sőt ez a gyakorlat teljesen meg is magyarázható a rabbinikus szokásokkal. Michel a különbséget a magyarázat céljában látta, amennyiben a rabbik koruk gyakorlatát kívánták fellelni a szövegben, Michel szerint mintegy „beleolvasták” a szövegbe a mondandót, Pál viszont prófétikus módon a jövőre koncentrált volna.⁸¹

Bonsirven és Michel vizsgálatának eredménye összességében hasonlított a korábbihoz, azaz szoros kapcsolatot láttak a rabbinikus egzegézis és Pál apostol módszerei között. Hasonló értelemben nyilatkozott J. Jeremias is,⁸² aki a páli íráshasználat és teológia alapján az apostolt egyenesen a farizeusok tanainak hillelita képviselőjeként, Jeruzsálemben kiképzett rabbiként mutatta be. J. Jeremias szerint Pál apostoli szolgálata során mindvégig megtartotta hillelita nézeteit, amelyeket a palesztinai zsidóságban szerzett. Jeremias szerint a páli levelek teológiai világa is tükrözi azt az iskolázottságot, amelyet Pál mint zsidó teológus szerzett.⁸³

A három kutató szerint Pál módszere eltér a hellenisztikus zsidó írásértelmezéstől, és a palesztinai zsidó gondolkodásmódot tükrözi. Állításuk szerint a hellenisztikus zsidóság az allegorikus írásmagyarázatot gyakorolta volna, míg a palesztinai zsidóságra az üdvtörténeti-tipologikus látásmód volt jellemző.⁸⁴

78 O. MICHEL, *Paulus und seine Bibel*, 107.

79 O. MICHEL, *Paulus und seine Bibel*, 111.

80 Ehhez ld. H. MÜLLER, „Der rabbinische Qal-Wachomer-Schluss in paulinischer Typologie”, *ZNW* 58 (1967) 73-92.

81 O. MICHEL, *Paulus und seine Bibel*, 102: „Die paulinische Beweisführung ist zum grossen Teil einfach aus dem Rabbinentum zu erklären.”

82 J. JEREMIAS, „Paulus als Hillelit”, In: E. E. ELLIS, M. WILCOX (ed.), *Neotestamentica et Semitica. Studies in Honour of Matthew Black* (Edinburgh 1969) 88-94.

83 Pál apostolnak a Tórához való maradandó kapcsolatát mutatja be néhány példán keresztül J. MASSONET, „Paul et la Torah”, in J. SCHLOSSER (éd.), *Paul de Tarse* (Lectio divina 165; Paris 1996) 195-206.

84 A korai zsidó írásmagyarázat és zsidó teológia összefüggéseit tárgyalja

Hasonló megállapításra jutott E. E. Ellis is, aki a páli íráshasználatról írott monográfiájában Pált – főként az idézetek bevezető formulái és az összetett idézetek okán – a palesztinai zsidó íráshasználattal rokonítja.⁸⁵ Ellis szerint a konkrét egezetikai eredmények és a hermeneutikai elvek tekintetében Pál eltér a zsidóság szokásaitól. Ellis ugyanakkor lényegében csak módszertani egyezést lát. Az apostol részéről döntőnek a keresztény hit megvallását tartja, nem pedig a kulturális miliő közvetítésével magyarázható hasonlóságokat.⁸⁶ Előfordulnak ugyan olyan ószövetségi szövegrészletek, amelyeket mind Pál, mind a zsidóság többször is felhasznál, de értelmezésük jobbra eltér egymástól, legyen szó messiási szövegekről, Ádám és Éva teremtéséről és az első bűnről, a férfi elsőbbségről a teremtésben, a második Ádámról, a Sinai-hegy angyalairól, a szikláról, amely a pusztai vándorlás idején követi a vándorló Izraelt, Ábrahám leszármazottjáról.⁸⁷ Az azonos értelmezés ugyanakkor magyarázható korai, Ellis szerint már az Ószövetség keletkezési idejében meglévő hagyományokkal.⁸⁸

A kutatás mind specializáltabb módon közelít a korabeli egezés egyes szereplő-éhez.⁸⁹ P. Borgen monográfiája Alexandriai Filónról a szerző íráshasználatának is két fejezetet szentel művében.⁹⁰ Több munka foglalkozik Josephus Flavius egezésével,⁹¹ esetleg a rabbinikus írásértelmezéssel.⁹² D. Instone Brewer a zsidó íráshasználaton belül

85 E. E. ELLIS, *Paul's Use of the Old Testament* (Grand Rapids, Michigan 1957) 83. A bevezető formula használatairól ld. még B. M. METZGER, „The Formules Introducing Quotations of Scripture in the New Testament and the Mishnah”, *JBL* 70 (1951) 297-307.

86 Vö. E. E. ELLIS, *Use*, 84: „The important consideration is not that Paul borrowed a Jewish interpretation but that Christ's apostle, led by the Holy Spirit, used it as a true interpretation. (...) The significant conclusion, however, is the great chasm separating the writings of Paul from the rabbis. The apostle's OT exegesis was not just an adoption of current traditions but reveals a vitality and understanding totally foreign to rabbinical literature. If Paul used Jewish interpretations, he culled and moulded them to a Christological understanding of the OT; if he was a 'child of his times', they were for Paul the times of the Messiah, His Cross and resurrection, and his revelation of the meaning of Scripture. Paul was a disciple of Christ not of Gamaliel.”

87 Vö.: Ter 15,6 és Hab 2,4 (Róm 4,3; 1,17, illetve Exod. R. XXXIII, 5); Iz 59,19k (Róm 11,26 és Sanh. 98a, 93b); Róm 5,12kk és 2 Baruch 54,15.19; 2 Kor 11,2k.11 és Mózes Apok. XV-XXII.; 1 Kor 11,7kk és Num R. III, 8; 1 Kor 15,45 és Filón Leg. alleg. I, 31kk; 53kk; 88k stb. Vö. E. E. ELLIS, *Use*, 54-64.

88 Pl. Zsolt 67,18 (Gal 3,19), amely Ellis szerint már MTörv 33,2 görög szövegében is a héber változat korai értelmezéseként fogható fel (héb. *qds* helyébe görög *aggeloi*). E. E. ELLIS, *Use*, 66.

89 A zsidó egezés és teológia összefüggéseiről ld. M. FISHBANE, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford 1985); Uő., *The Exegetical Imagination: On Jewish Thought and Theology* (Cambridge, Massachusetts 1998).

90 P. BORGAN, *Philo of Alexandria. An Exegete for his Time* (NovTSup 86; Leiden 1997).

91 Pl. C. BEGG, „Isaiah in Josephus”, In: C. BOTTRICH, J. HERZER (Hrsg.), *Josephus und das neue Testament* (WUNT 209; Tübingen 2007) 233-243.

92 P. A. ALEXANDER, „Quid Athenis et Hierosolymis? Rabbinic Midrash and Hermenutics in the Greco-Roman World”, In: P. R. DAVIS, R. T. WHITE (ed.), *A Tribute to Geza Vermes: Essays on Jewish and Christian*

elkülöníti a betűhöz jobban ragaszkodó rabbinikus magyarázatot egyfelelől, illetve a szabadabb, „karizmatikusabb” filóni, qumráni és páli íráshasználatot.⁹³ T. H. Lim a qumrani írástértelemezés tükrében vizsgálja a páli íráshasználatot.⁹⁴ A kettő közötti hasonlóság alapja, hogy hasonló módon tekintenek az írásokra. Nem különíthető el egy körülhatárolt és lezárt, kánonba foglalható „Szentírás”, amelyhez azután kommentárt kellene fűzni. A qumrániak és maga Pál is hisz abban, hogy Isten akarata az írásokon keresztül ismerhető fel, de ehhez hozzátartozik valamilyen módon a kommentár, az értelmezés is. A különbségek között számon kell tartani, hogy egyrészt az Igazság Tanítója Qumranban nem kapott olyasféle isteni méltóságot, mint amilyenben Pál hitt Jézussal kapcsolatban. Másfelől a qumrani írástértelemezés rendszeresebb és ezért „tudományosabb érdeklődésűnek” is nevezhető, mint Pálé, aki elsősorban a gyakorlati kérdések megválaszolására használta az írások idézését. Hogy az értelmező a vizsgált esetek közül milyen összefüggésben változtatja meg a szöveget, és mikor hagyja változatlanul, abban nincsen szabályszerűség – állítja Lim.⁹⁵

A XX. század végének kutatásai egyre inkább szétfeszítették a hagyományos értelemben vett egezetikai vizsgálódás kereteit. Az egyre alaposabb szövegtani megfigyelésekhez teológiai értelmezés kapcsolódott, amely a maga részéről a társadalmi és kulturális környezetet is érinti. A zsidó írásmagyarázat korabeli gyakorlatára vonatkozó ismeretanyag is jelentősen bővült, például a qumráni leletek révén. Az íráshasználat technikai mellett előtérbe kerültek a vallási és a kulturális hovatartozás kérdései. A kérdés egyre inkább Pál apostol önazonosságára vonatkozott. Vajon zsidónak vallotta-e magát apostoli szolgálatának gyakorlása közben? Vajon vallása és nemzeti hovatartozása milyen kapcsolatban állt Krisztusba vetett hitével?

A kutatási tendenciákat tehát új formák foglalták és foglalják egységbe. Megváltozott az az értelmezési horizont, amelyben az egyes adatok értelmet, átfogó jelentést kapnak.

Literature and History (JSOTSup 100; Sheffield 1990) 101-124; a targumokról pl. R. LE DÉAUT, „Targumic Literature and New Testament Interpretation”, *BThB* 4 (1974) 243-289; M. McNAMARA, *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch* (AnBib 27; Rome 1966); Uő., *I Targum e il Nuovo Testamento. Le parafrasi aramaiche della Bibbia ebraica e il loro apporto per una migliore comprensione del Nuovo Testamento* (StBibl 5; Bologna 1978).

93 D. INSTONE BREWER, *Techniques and Assumptions in Jewish Exegesis before 70 CE* (TSAJ 30; Tübingen 1992). Ld. még S.-K. WAN, „Charismatic Exegesis: Philo and Paul Compared”, *Studia Philonica Annual* 6 (1994) 54-82.

94 T. H. LIM, *Holy Scripture in the Qumran Commentaries and Pauline Letters* (Oxford 1997).

95 Qumran és Szent Pál kapcsolatát kutatja J. A. FITZMYER, „The use of explicit Old Testament Quotations in Qumran Literature and in the New Testament”, In: J. A. FITZMYER, *Essays on the Semitic Background of the New Testament* (SBibSt 5; Missoula Montana 1974) 3-58. Eredeti: *NTS* 7 (1961) 297-333; M. E. STONE (ed.), *Biblical Perspectives: Early Use and Interpretation of the Bible in Light of the Dead Sea Scrolls* (STDD 28; Leiden 1998).

A *Shoa* rettenete után a kutatók már nemcsak arra kérdeztek, milyen formákat vett át Pál apostol a kortárs zsidó exegézistől, hanem arra, hogyan mutatkozik meg zsidó öntudata a leveleiben tartalmilag és formailag. A vallási hovatartozás részeként merül fel a teológiai kérdés, hogy miként tekintett Izrael vallásának lényegére az apostol, illetve a másik, hermeneutikai jellegű, hogy hogyan vélekedett azokról az írásokról, amelyeket később a zsidóság mint Tóra, Próféták és Írások gyűjteményét, a kereszténység pedig mint Ószövetséget kanonizált.

Markus Tiwald Michel, Bonsirven és Ellis monográfiáiról mint alapos egzisztenciális munkákról nyilatkozik,⁹⁶ de úgy látja, végül mindig visszarettennek attól, hogy Pál valódi zsidó meggyőződését, zsidóságához való kapcsolatát ténylegesen elismerjék és megfogalmazzák. A rabbinikus egzegézist önkényesnek és céltalannak, a betűhöz ragaszkodónak, a páli egzegézist viszont – bár hasonló eszközökkel dolgozik – evangéliumi prófétára vallónak, teljesen más szellemtől vezetettnek mutatják be. Az ok Tiwald szerint nem más, mint az a kulturális előítélet, amely a XX. század első felében a zsidósággal szemben sokhelyütt általános volt. A kérdés tehát az, hogy lehetne a páli íráshasználat kérdését elhelyezni a korabeli zsidóság teológiájára vonatkozó új, illetve előítéletektől megtisztított felismerések összefüggésében.⁹⁷ Mind a páli, mind a korabeli zsidó egzegézis olyan előfeltételezéseken nyugszik, amelyeket előre meg kell ismerni, illetve el is kell fogadni ahhoz, hogy az érvelést meggyőzőnek találjuk, állítja Tiwald.

Claude Tassin is arra törekszik, hogy meghatározza Pál apostol pontosabb helyét a korabeli zsidóságban.⁹⁸ Megállapítása szerint Pál Krisztusba vetett hite elhomályosítja ugyan farizeus multját, de ebből a képzettségéből mégis magával hozza az Isten élő szava iránti fogékonyságot, a *halakha* szeretetét, azaz a törvényt magyarázó, gyakorlati kérdésekre koncentrálnak felfogást, illetve a farizeusonál is tapasztalható felelősséget a világ sorsa iránt. Tassin szerint a qumráni közösség hitével kapcsolatos analógiák legfelelebb közös zsidó hagyományokra vezethetők vissza, nem pedig közvetlen kapcsolatra vagy függésre. A gondolkodásmód tekintetében, fejezi be eszmefuttatását, zsidó gyökerűnek kell tartani az apokaliptikus felfogást is, amely Pál számára a világról alkotott összkép

96 M. TIWALD, *Hebräer von Hebräern. Paulus auf dem Hintergrund frühjüdischer Argumentation und biblischer Interpretation* (HBS 52; Freiburg Basel Wien Barcelona Rom New York 2008) 5-9.

97 P. J. TOMSON, *Paul and the Jewish Law: Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles* (CRINT 3.1; Assen: Van Gorcum 1990); K.-W. NIEBUHR, *Heidenapostel aus Israel. Die jüdische Identität des Paulus nach ihrer Darstellung in seinen Briefen* (WUNT 62; Tübingen 1992); A témához ld. többek között: W. D. DAVIS, *Paul and Rabbinic Judaism: Some Rabbinic Elements in Pauline Theology* (Mifflintown 1998).

98 C. TASSIN, „Paul dans le monde juif du premier siècle”, in J. SCHLOSSER (éd.), *Paul de Tarse* (Lectio divina 165; Paris 1996) 171-193.

része, kozmológiai és antropológiai rendező elv inkább, mint tényleges értelemben vett teológia.⁹⁹

A páli íráshasználat témája e ponton az apostol önértelmezését, vallásáról való fel-fogását, illetve a Krisztussal való találkozás jelentőségét is érinti. Norbert Baumert úgy látja,¹⁰⁰ helyesebb Pál meghívásáról, mint megtéréséről beszélnünk. Az apostol Istennel való kapcsolatában nincs törés a Damaszkusz élmény után, állítja. A Krisztussal való találkozás ugyan valóban alapos újraértékelése mindannak, ami Istenre és saját életére vonatkozik, de ez legfeljebb erkölcsi, nem pedig tényleges vallási értelemben nevezhető megtérésnek. Azt mondhatjuk, hogy Isten zsidó önazonosságában továbbvezette és krisztushívó zsidóvá tette Pált. Amikor Pál apostoli meghívására hivatkozik, (Gal 1,15k) Iz 49,1 és Jer 1,5 alkotja hozzászólásának gerincét. Ezzel Pál „önmagát Izrael prófétáinak sorába állítja.”¹⁰¹ Annak az Istennek küldetését teljesíti, akit gyermekkorától óta szolgál. A zsidóság és a zsidó vallás további szerepéről elmélkedve Pál a Róm 11-ben a *póroszisz* fogalmát használja, amelyet Baumert szerint nem a szívek bűnös megkeményedésének értelmében kell magyarázni. Tényszerűen rögzíti azt a tényt, hogy a zsidó nép nem ismeri fel az Úr által elérhetővé tett üdvösséget.¹⁰² Baumert szerint az egyház Pálnál ténylegesen nem válik el Izraeltől. Nem gondol sajátos értelemben vett pogánykeresztényekre sem, hanem egyszerűen arra az egyházra, amelyet pogányokból és zsidókból hívott meg az Úr.

Meg kell jegyeznünk, hogy az apostol egzegézisét nem mindenki látja egyértelműen jellegzetesen zsidó egzegézisnek. F. Siegert¹⁰³ az „érvelés” fogalmának meghatározása után elemzi a Róm 9-11-et, s ebből kiindulva mutatja meg, hogyan érvel Pál apostol. Pál meg akarja győzni olvasóit valamiről. Eközben saját maga is megkísérli az írásban felfedezni, hogy mi miért történik, illetve miért úgy történik, ahogy (157). Siegert szerint Pál nem a rabbinátus szabályai szerint érvel, hanem a kor hellenista szokásait követi.¹⁰⁴ Pál módszere nem üt el a korában szokásostól, amikor több idézetet egybeolvaszt,

99 Ld. ehhez még D. W. KUCK, *Judgment and Community Conflict: Paul's Use of Apocalyptic Judgment Language in 1 Cor 3:5-4:5* (NovTSup 66; Leiden 1992).

100 N. BAUMERT, „Paulus – alte und neue Perspektiven. Zum Paulusjahr”, *ZKTh* 130 (2008) 168-194, itt 169-170.

101 N. BAUMERT, „Paulus – alte und neue Perspektiven. Zum Paulusjahr”, *ZKTh* 130 (2008) 171.

102 N. BAUMERT, „Paulus”, 190-192.

103 F. SIEGERT, *Argumentation bei Paulus, gezeigt an Röm 9-11* (WUNT 34; Tübingen 1985).

104 „Die Hermeneutik des Paulus – das ist meine These – liegt ganz im Bereich des hellenistischen *common sense*. Lediglich einige inhaltlich-christliche Prämissen kommen hinzu (Jesus ist der in der Schrift gemeinte Messias und interpretiert widerum die Schrift; vgl. die Bekenntnisformeln Röm 10,9) und natürlich die zu interpretierende Schrift als solche. Der Form nach waren aber die paulinischen Schriftargumente in ihrer Zeit allgemeinverständlich.” A páli érvelés logikájáról formális szempontból ld.: M. MAYORDOMO,

bár ezt nem tartották jó stílusnak a görögök (161-162). Az sem helyes, mondja Siegert, ha *pesernek* tartják a páli íráshasználatot, hiszen nem eg-egy szöveg folyamatos kommentálásáról van szó. A rabbikra emlékeztetnek a bevezető formulák, *kathóosz/kathaper gegraptai/gegraptai gar*. Ugyanakkor feltűnő, hogy Pál számára nincs nagyobb jelentősége a Tórának, mint a prófétai írásoknak. Siegert a Róm 9-11-ben sajátos szekvenciát figyel meg, amely az első két fejezetben Tóra és prófétai, a harmadik fejezetben korábbi próféta és későbbi próféta szöveget köt össze. Pál tehát követi Izrael történetét, de nem azért, hogy kommentálja a bibliai könyveket, hanem azért, hogy könnyen érthető legyen mondandója.¹⁰⁵

V. ÍRÁSHASZNÁLAT ÉS TEOLÓGIA

A. von Harnack mutatott rá arra a tényre, hogy az 1-2Tessz, Kol, Fil egyáltalán nem tartalmaz idézetet, Ef pedig csak mellékesen. Csak 1-2 Kor, Gal és Róm tartalmaz kifejezett idézeteket. Harnack véleménye az volt¹⁰⁶, hogy a különbséget a levelek témákban és a címzettekben megnyilvánuló eltérései okozzák. Bár Pál számára személyesen fontos maradt az írások használata, a missziót nem ezzel kezdte, hanem egyedül az evangéliumra való hivatkozással. Csak olyan témákhoz használta volna az írásidézeteket, amelyek a zsidósággal kapcsolatosak, vagy olyan közösségeknek írt leveleiben, amelyek zsidósággal való kapcsolata elméleti vagy gyakorlati értelemben kérdéses volt.

Miközben Harnack az íráshasználat egyenlenségére hívta fel a figyelmet, valójában azt a véleményét is megfogalmazta, hogy Pál és az első keresztények számára az Ószövegség nem bírt lényeges bizonyító erővel. Harnack egyenesen olyan látásmódot alkalmazott, mely szerint Pál voltaképpen meg akarta volna szabadítani a kereszténységet a zsidóság okozta történeti kötöttségtől, ámde éppen az írásokra való hivatkozáson át az mégis „visszaszivárgott” a leveleibe. Harnack véleményére támaszkodva H. Ulonska is úgy látta,¹⁰⁷ hogy a páli idézeteknek nincs tartalmi jelentősége. Azokat Pál csak mint „aranyzavakat” használja a pogányokkal, mint „az ő nyelvezetüket” a zsidókkal szemben.

Harnack elméletét a kutatás többsége elutasította. Többen utalnak arra, hogy ha nem

Argumentiert Paulus logisch? Eine Analyse vor dem Hintergrund antiker Logik (WUNT 188; Tübingen 2005).

105 Siegert összegzése (164): „Tora-Exegese verschiebt sich – bei aller Behaltung des Etiketts *nomosz* – zur Prophetenexegese, und das Jesajabuch bekommt eine dominierende Rolle.”

106 A. von HARNACK, „Das Alte Testament in den Paulinischen Briefen und in den Paulinischen Gemeinden”, SPAW.PH 1928/XII, 124-141.

107 H. ULONSKA, *Paulus und das Alte Testament* (1964). Ld. még R. BULTMANN, „The Significance of the Old Testament for Christian Faith”, in B. W. ANDERSON (ed.), *The Old Testament and Christian Faith* (New York 1963) 31-32.

is mindig kifejezett módon, de Pál a rövidebb levelekben is komolyan támaszkodik a zsidó hagyományokra.¹⁰⁸ A címzettek és a levél megírásának eredeti összefüggése sem volt azonos, sőt az is valószínű, hogy Pál maga is egyre mélyebben elsajátította az ószövetségi idézetekkel való érvelés technikáját, állítja D.-A. Koch.¹⁰⁹ Harnack gondolatai mindenestre rávilágítanak arra az összefüggésre, amely a teológia tárgya és médiuma között Pál esetében is fennáll. Ha Pál teológiai forrásnak tekintette a zsidó írásokat, akkor meg kell magyarázni, milyen elvek szerint lépett túl azok teológiai tartalmán. Ha az előbbieken az íráshasználat zsidó formai megfeleléseit vettük számba, illetve a zsidósághoz tartozás vallástörténeti jelentőségére reflektáltunk, a következőkben azokat tanulmányokat szeretnénk kiemelni, amelyek a zsidó írások teológiája és a páli teológia, illetve ebből levezetett módon a zsidó írás teológiája és Pálnak az írásról vallott teológiája közötti kapcsolatot tárgyalják.

Az 1Kor erkölcsi intéseit vizsgálva Andreas Lindemann arra a következtetésre jut,¹¹⁰ hogy az apostol ugyan állandóan hivatkozik a Tórára, de intéseinek kötelező érvénye nem a Tórából fakad, hanem a Krisztusba vetett hitből. Sok esetben eltér a Tóra intésétől, bár időnként megegyezik vele. Mivel Pál mint farizeus komolyan vette a törvényt, írja egy másik tanulmányában Lindemann,¹¹¹ nem fogadhatta el azt a nézetet, hogy a Tórára és a Krisztusba vetett hitre épülő megigazulás kiegyezhet egymással. Lindemann tehát kizárólagos igényt és érvényt tulajdonít mind az ószövetségi törvénynek, mind az evangéliumnak, ahogy Pál értette azokat.

Leonhard Goppelt a tipológia fogalmával mutatja be az Ószövetség jelentőségét Pál számára.¹¹² Goppelt szerint a tipologikus íráshasználat ugyan nem túl széleskörű a páli levelekben, de mégis ezek adják meg azt a módot, ahogyan Pál ténylegesen az írásra tekintett. Goppelt szerint a tipológia „történeti tények, azaz személyek, cselekvések, események és intézmények értelmezése”, amennyiben „ezeket úgy tekintik, mint az eljövendő, mégpedig tökéletesebb és nagyobb tények Istentől adott példaszerű ábrázolásait, azaz

108 A filippi levélről ld. M. SILVA, „Old Testament in Paul”, in G. F. HAWTHORNE, R. P. MARTIN, D. G. REID, *Dictionary of Paul and his Letters* (Downers Grove, Illinois, Leicester 1993) 630-642. Általában: S. C. KEESMAAT, „In the Face of the Empire: Paul’s Use of Scripture in the Shorter Epistles”, In S. E. PORTER (ed.), *Hearing the Old Testament in the New Testament* (Grand Rapids, Michigan 2006) 152-181.

109 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 88-91; 299-301.

110 A. LINDEMANN, „Die biblischen Toragebote und die paulinische Ethik”, In: A. LINDEMANN, *Paulus, Apostel und Lehrer der Kirche. Studien zu Paulus und zum frühen Paulusverständnis* (Tübingen 1999) 91-114.

111 A. LINDEMANN, „Paulus – Phariseer und Apostel”, In: D. SÄNGER, U. MELL (Hrsg.), *Paulus und Johannes. Exegetische Studien zur paulinischen und johanneischen Theologie und Literatur* (WUNT 198; Tübingen 2006) 311-352.

112 L. GOPPELT, *Typos. Die typologische Deutung des Alten testaments im Neuen* (Gütersloh 1939, utánnomlás: 1969, kiegészítve egy cikkével); uő.: Art. ‘typosz’, ThWNT VIII., 246-260, különösen 251-253.256.

típusait”.¹¹³ A tipológia és a szentírás „lelki értelmének” kapcsolatát szisztematikus összefüggésben tárgyalta Henri de Lubac.¹¹⁴ A tipológia jelentőségét hangsúlyozza Prosper Grech is.¹¹⁵

E. E. Ellis a jelen eszkatologikus értelmezését látja a páli egzegézisben, amely főként az ószövetségi próféciák beteljesedésében áll. Ellis a tipológia szempontját mint páli „Új Szövetség Egzegézist” érvényesíti. Tartalmában az egyház mint „új és igaz Izrael”, formájában a „midrasch-Pesher” meghatározóak.

U. Luz az íráshasználatot az apostol történelemszemléletének horizontjában vizsgálja.¹¹⁶ Pál számára a szentírás elsősorban „Isten szava, amelyet Krisztus és a Lélek világít meg. Pál számára az az első, amit az Ószövetség mond; az ő beszéde meg-felel Isten szuverenitásának, aki önmagát ajándékozta a történelemben” (135). Luz tehát az írásértelmezést Pál eszkatologikus teológiájának összefüggésébe helyezi. A valóság értelmezése dialogikus folyamatban történik, mondja, amelyben egyik oldalon a múlthoz tartozó, „félretett” törvény, a másikon az Isten „értelmet teremtő jelenléte” áll. Az írás eszerint „jelenvaló múlt” (134).

Hans Conzelmann¹¹⁷ szerint a kiindulási alap, hogy az Ó- és Újszövetség Istene az újszövetségi hitvallások implicit feltételezése szerint azonos. Jézus már „nem csak” Messias, hanem *kyriosz*, ahol az utóbbi meghaladja az előbbit. Ugyanígy meghaladja és felváltja az Újszövetség az Ót, ahogy azt 2 Kor 3 mutatja. A páli tanítás a törvényről dialektikus, amennyiben az önmagában jó törvényt (Róm 7,12) mint üdveszközt Isten félretette (10,4), és éppen így valódi értékében megmutatta (3,31). Conzelmannhoz csatlakozik

113 L. GOPPELT, *Typos*, 270.

114 H. de LUBAC, „Typologie et Allégorisme”, *RSR* 34 (1947) 180-226; ld. még a későbbi összefoglaló kötetet *Théologies d'occasion* (Paris 1984) címmel; német fordításban elérhető: *Typologie – Allegorie – Geistiger Sinn. Studien zur Geschichte der christlichen Schriftauslegung* (*Theologia Romanica* 23; Einsiedeln Freiburg 1999).

115 P. GRECH, „Inner-Biblical Reinterpretation and Modern Hermeneutics”, In: P. POKORNY, J. ROSKOVEC, *Philosophical Hermeneutics and Biblical Exegesis* (WUNT 153; Tübingen 2002) 221-237, különösen 230.

116 U. LUZ, *Das Geschichtsverständnis des Paulus* (München 1968) 41-135.

117 H. CONZELMANN, *EvThR* 24 (1964) 113-125; *Grundriss der Theologie des NT* (München 1968) 187-191.

Vielhauer¹¹⁸ is, aki szerint Pál számára az íráshasználat lényege Isten cselekvésében megmutatókozó azonossága.¹¹⁹

Ernst Käsemann¹²⁰ a megigazulás tanát állítja a páli íráshasználat középpontjába, ám kiegészíti a Szentlélek szerepének elemzésével. Pál számára a Lélek kapja meg a végső hermeneutikai szerepet, ő az, akire támaszkodva Pál felfedezi az írás aktuális értelmét. Käsemann szerint Pál „sem az írást, sem a hagyományt nem vetette el, hanem mindkettőt elismerte mint ’szóló szót’, mint a Lélek működésének igazolását. Az írás és a hagyomány kötelező mivoltát ugyanakkor attól tette függővé a keresztény közösségben, hogy azokat a Lélektől kiindulva értelmezték, és értelmezhetőek is voltak a Lélek által.” (285) A megigazulásról pedig így ír: „Mivel Jézus Isten nevében az istentelen mellé állt, a Lélek az istentelen megigazulásának hitére és hirdetésére indít. Ő az, akiben a Felmagasztalt azonos marad Jézussal, és jelen van köztünk a földön, műve pedig folytatódik az egész világon.” (284)

J. Blank is ebbe a sorozatba illeszkedik.¹²¹ Miután megállapítja, hogy Pál íráshasználatára zsidó módszereket követ, a Tóra „üdvörtörténeti szerepéről” beszél (43), amely előre vitte az üdvösség eseményeit. „Az üdvösség történetének újraalkotása a megfeszített és feltámadott Messiás Jézus eszkatológikus üdveseményére alapozva a Tóra szerepé-

118 Ph. VIELHAUER, „Paulus und das Alte Testament” (1969), In: Ph. VIELHAUER, *Oikodome. Gesammelte Aufsätze* (München 1979) 196-228. = *Studien zur Geschichte und Theologie der Reformation* (FS E. Bizer; Neukirchen 1969) 33-62. 207: „Das Thema, dem Paulus nicht nur die meisten, sondern auch die mit der grössten theologischen Leidenschaft geführten Schriftbeweise widmet, ist nicht die Christologie, sondern die Soteriologie, genauer die *dikaiozyne theou*, die in der Verkündigung angeboten und nur im Glauben angeeignet wird. Dieser Gottesgerechtigkeit mit ihren positiven und negativen, kritischen und universalen Implikationen gelten alle grossen Schriftbeweise ausser 1 Kor 10, nicht nur die Deutungen der loci classici Gen 15,6 und Hab 2,4 in Röm 4 und Gal 3, bzw. in Röm 1,17 und Gal 3,11. Ihr gelten die Hagar-Sara-Typologie Gal 4,12ff., der unheimliche Midrasch über Mose 2 Kor 3,7ff, das Zitate mosaik Röm 3,10-18, das die Schuldverfallenheit der ganzen Menschheit belegt, und die Zitate Röm 15,9-12, die die Einbeziehung der Heiden in das Heil bezeugt; der Gottesgerechtigkeit gilt nicht zuletzt der mit Zitaten und Schriftbeweisen durchsetzte Passus Röm 9-11.”

119 Ph. VIELHAUER, „Paulus und das Alte Testament” (1969), In: Ph. VIELHAUER, *Oikodome. Gesammelte Aufsätze* (München 1979) 219: „Paulus ist sich gewiss, dass der Gott, der ihm Christus geoffenbart hat, derselbe ist, dem er schon vorher durch Eifer für das Gesetz zu dienen bestrebt war (Gal 1,13-16); dass der Gott, der im Kreuz Christi die Welt mit sich versöhnt hat, derselbe ist, der die Welt geschaffen, die Verheissungen gegeben und Israel erwählt hat (Röm 11,33kk; 1 Kor 8,6; 2 Kor 5,17-6,2), also der Gott, der sich in der „Schrift” offenbart. (...) Nicht die Kontinuität der Geschichte, sondern die Identität Gottes ist es, was die Einheit der Schrift mit der Heilsoffenbarung in Christus konstituiert.”

120 E. KÄSEMANN, „Geist und Buchstabe”, In: E. KÄSEMANN, *Paulinische Perspektiven* (Tübingen 1969) 237-285.

121 J. BLANK, „Erwägungen zum Schriftverständnis des Paulus”, In: J. FRIEDRICH, W. PÖHLMANN, P. STUHLMACHER (Hrsg.), *Rechtfertigung. Festschrift für Ernst Käsemann zum 70. Geburtstag* (Tübingen Göttingen 1976) 37-56.

nek újraalkotását is szükségessé tette.” (50) A Tóra központi szerepét a zsidó vallásban Pál megtagadta, hogy kiemelhesse a „iustificatio impii”, az „istentelen igazzá tételének” gondolatát. Pál írásértelmezését „előzetes hermeneutikai döntés” irányítja, állítja Blank a MTörv 30,11-14 Pál általi használatára utalva (Róm 10,6-9). A 2 Kor 3 szerint ez az értelmezés elképzelhetetlen a Lélek és a benne adott szabadság nélkül (54-55). Gondolatsorát Käsemann szavait idézve fejezi be: „Valóban teológiailag reflektált keresztény hermeneutika kezdetét látjuk itt.”¹²²

Az íráshasználat kérdését az előbb felsorolt kutatók a szövegtani kérdések különböző mértékű vizsgálata után biblikus teológiai szempontból vizsgálták. Kérdésük az volt, hogyan mutatható ki a páli teológia újdonsága a zsidó hitvilághoz és vallási tanításhoz képest, ahogy az megmutatkozik a zsidó írások eredeti értelmében és Pálnál betöltött szerepében. Ez a teológiai látásmód egyformán függ a korabeli zsidó vallás értékelésétől, illetve attól is, hogy a páli iratok egyes szövegrészeit vagy egyes visszatérő kifejezéseit hogyan értelmezzük.

A páli kutatás legújabb szakasza ismét az apostol törvényértelmezését vette célba. Az ún. „New Perspective on Paul” lényege a korabeli zsidó törvényértelmezés kérdése.¹²³ Az új perspektíva az ágostoni és lutheri értelmezésről úgy tartja, hogy azok helytelenül ítélték meg a korabeli zsidóságot, így nem érthették helyesen Pál reakcióját sem. Azt is megkérdőjelezzik, hogy Pál szinte kizárólagosan az egyén üdvösségére koncentrált volna, ahogy az a későbbi teológiai viták során – az újkor szubjektivistá fordulatának megfelelően minduntalan kérdésként felmerült.

Az új perspektíva előfutárának az újszövetség kutató, egy időben stockholmi evangélikus püspök Krister Stendahl tekinthetjük,¹²⁴ aki felismerte, Pálnak elsősorban nem az volt a célja, hogy megnyugtassa a hívőt az üdvösség lehetősége felől. Pálnak magának is „robusztus lelkiismerete volt”, állítja, nem aggódott úgy az üdvössége felől, mint Luther.¹²⁵ A „new perspective” tényleges atyja Ed P. Sanders, névadója pedig James D. G. Dunn. Sanders szerint a törvény megtartását megelőzi a kiválasztás elfogadása.¹²⁶ Az előbbi érinti az üdvösséget, az utóbbi nem. A kiválasztásra épül a szövetség, amely meg-

122 E. KÄSEMANN, *An die Römer* (HNT 8a; Tübingen ⁴1984) 275.

123 A témához ld. elsősorban J. FREY, „Das Judentum des Paulus”, In: O. WISCHMEYER (Hg.), *Paulus. Leben – Umwelt – Werk – Briefe* (UTB 2767; Tübingen 2006) 5-43, itt 35-42; C. LANDMESSER, „Umstrittener Paulus. Die gegenwärtige Diskussion um die paulinische Theologie”, *ZThK* 105 (2008) 387-410.

124 K. STENDAHL, *Paul Among Jews and Gentiles and Other Essays* (London 1977); Uő., *Das Vermächtnis des Paulus. Eine neue Sicht auf den Römerbrief* (eredeti angol 1995; Zürich 2001).

125 K. STENDAHL, „The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West”, In: Uő., *Paul Among Jews and Gentiles and Other Essays* (London 1977) 78-96.

126 E. P. SANDERS, *Paul and Palestinian Judaism* (London 1977); Uő., *Paul, the Law, and the Jewish People* (Philadelphia 1983).

adja a törvény megtartásának külső keretét. Az ún. „covenantal nomism” egyszerűvé tette a törvény szerinti életet. Pál nem is fordul el a törvénytől akkor, amikor annak hiányosságait elismerte. J. D. G. Dunn szerint a törvény megtétele a közösség határait jelöli ki, és nem az üdvösség kérdése.¹²⁷ Az a kérdés, hogy milyen közösséghez tartozik az ember, és hogyan válik számára elérhetővé ez a közösség. Dunn szerint a zsidóságot Pál csak abban hibáztatja, hogy nem tárja ki határait a pogányság felé, nemzeti értelemben és nemzeti hovatarozására hivatkozva zárkózik el tőle. Ezt az értelmezését Dunn újra meg újra Pál megtérésének történetét elemezve fejtette ki, amelyben azt látta, hogy a zsidóság körében korábban zelóta módon ténykedő Pál immár megbízást kap a pogányok körében végzett misszióra is. A „törvény szerinti tettek” Dunn szerint elsősorban azokat az előírásokat jelentik, amelyek a mindennapi életben elválasztják Izraelt a szomszédos népektől (így pl. az étkezésre, körülmetélésre vonatkozó előírások).

Az 1980-as és '90-es évek Pálra vonatkozó kutatása rendkívül élénken reagált ezekre a felvetésekre, amelyek nemcsak a zsidóság és kereszténység, de a protestantizmus és Szent Pál kapcsolatának hagyományos értékelését is döntően megkérdőjelezték. Az új perspektíva tényleges látószöge kifejezetten teológiai jellegű, nem a szöveg irodalomtörténeti, irodalomkritikai vagy hagyománytörténeti szempontjai foglalkoztatják. Elsősorban nem a zsidó írások összességének hermeneutikája, hanem a törvény értelmezése érdekli.

A gazdag irodalomból csupán néhány munkát említünk meg a következőkben. Andrew A. Das kifejti,¹²⁸ hogy az újszövetségi kutatás a 19. századtól fogva helytelen képet alkotott a korai zsidóságról, amikor a tettek központi jelentőségét hangsúlyozta. Ebben véleménye szerint főleg F. Weber *System der altsynagogalen palästinischen Theologie* c. munkája hibás (1880), amely Luther nézeteire épít. Das pozitívan értékeli Sanders és Dunn munkáját, s az általuk vázolt irányt követve főként a galata és a római levelet elemzi.

N. T. Wright továbbfejleszti az új perspektíva gondolatait, és „újabb” perspektíváról beszél.¹²⁹ A szerző a páli teológia foglalatát nyújtja, az apostol önértelmezéséről, zsidó teológiai alapfogalmairól, majd a római birodalommal kapcsolatos helyzetéről értekezve. Könyvének második része a „struktúrák” címet viseli, és Pál új istenképéről, törvényről vallott felfogásáról, eszkatológiájáról és ekléziológiájáról ír. Pál új istenképének meg-

127 J. D. G. DUNN, *The New Perspective on Paul. Collected Essays* (WUNT 185; Tübingen 2005); Uő. (ed.), *Paul and the Mosaic Law. The Third Durham-Tübingen Symposium on Earliest Christianity and Judaism* (WUNT 89; Tübingen 1996). Dunn kifejezése szerint már nem a „getting in”, hanem a „staying in” a törvény szerinti tettek gyümölcse. Az üdvösségre bejutás a szövetség által, az üdvösségben megmaradás a tettek által megy végbe.

128 A. A. DAS, *Paul and the Jews* (Library of Pauline Studies; Hendrickson 2003).

129 N. T. WRIGHT, *Paul. In Fresh Perspective* (Minneapolis: Fortress 2005). Ld. még A. J. M. WEDDERBURN, „Eine neuere Paulusperspektive?”, In: E.-M. BECKER, P. PILHOFER, *Biographie und Persönlichkeit des Paulus* (WUNT 187; Tübingen 2005), 46-64 amely kutatástörténeti áttekintést ad a Dunn utáni kutatásról.

fogalmazásában döntő szerep jut a zsidó írások újraolvasásának és „újrarendelésének” („retelling”). Wright azt írja (103): „Pál pozitív módon tekint a Tórára. Még ha szerepe negatív értelmű is, Isten törvénye marad, szent és igaz és jó (Róm 7). Amit nem tehet meg – és Isten titokzatos terveiben valójában sohasem volt ez a szerepe – hogy megadja azt az életet, amelyet megígért.” Pálnak a törvényről vallott felfogását főként a Róm 9-11 elemzésével mutatja be. Wright hangsúlyozza a megigazulás maradandó jellegét. A hívő a megigazulásban Isten családjának tagja lesz, így üdvössége is csak mint közösségi esemény képzelhető el.

N. Baumert szerint¹³⁰ Isten kétféle módon közeledik az emberhez, hogy megszabadítsa a bűnétől. A törvény arra szolgál, hogy feltárja a bűnt, a „hit” – trauen, megnyílni egy másik személy előtt – pedig arra, hogy a bűnök megbocsátását végbevigye. A törvény olyan mérce, állítja Baumert a 2 Kor 3-hoz fűzve gondolatait, amely soha nem is volt alkalmas arra, hogy a bűnök megbocsátását kieszközölje. A törvény szerepe inkább az, hogy a bűnök feltárásával a bűnbocsánatot előkészítse.

Az új perspektívára adott válaszokat gyűjti össze széleskörű együttműködés keretében szemlélteti két gyűjteményes kötet, amelyek a korabeli zsidóság arculatát, illetve a páli gondolatvilág előbbire adott válaszát igyekeznek felölelni.¹³¹ Az új perspektíva kritikusi kiemelik,¹³² hogy a Sanders által vázolt „common judaism” gyakran általánosításokkal dolgozik. A korai zsidóság sokszínű, ezért nem szabad túl gyors összegzéseket megengedni „a zsidóság” nézetéről. Pál figyelme nem csupán immanens szociológiai tartalmakra, hanem személyes és eszkatologikus üdvösségre is irányul. A hívő ember eszkatologikus üdvössége számos zsidó szöveg szerint valóban a törvény szerinti tetteinek jutalma.¹³³ A hívő zsidó nemcsak a kiválasztásra tekintettel, hanem Istennek a törvény által engedelmeskedve is „dicsekedhet” Istenben.¹³⁴

A vita egyik gyújtópontja az *erga nomou* kifejezés értelmezése.¹³⁵ Dunn szerint Izrael

130 N. BAUMERT, „Paulus”, 188.

131 D. A. CARSON, P. T. O'BRIEN, M. A. SEIFRIED (ed.), *Justification and Variegated Nomism I. The Complexities of Second Temple Judaism* (WUNT 2.140; Tübingen 2001); D. A. CARSON, P. T. O'BRIEN, M. A. SEIFRIED (ed.), *Justification and Variegated Nomism II. The Paradoxes of Paul* (WUNT 2.181; Tübingen 2004).

132 Vö. J. FREY, „Das Judentum des Paulus”, In: O. WISCHMEYER (Hg.), *Paulus. Leben – Umwelt – Werk – Briefe* (UTB 2767; Tübingen 2006) 38-40.

133 Vö. F. AVEMARIE, *Tora und Leben. Untersuchungen zur Heilsbedeutung der Tora in der frühen rabbinischen Literatur* (TSAJ 55; Tübingen 1996) 578.

134 S. J. GATHERCOLE, *Where is Boasting? Early Jewish Soteriology and Paul's Response in Romans 1-5* (Grand Rapids, Michigan Cambridge 2002).

135 J. FREY, „Das Judentum des Paulus”, 40.

és a pogányok között különbséget tevő előírásokra utal; Michael Bachmann¹³⁶ szerint a Tóra előírásait, és nem az emberek megfelelő tetteit jelenti; Klaus Haacker szerint pedig kultikus előírások megtartását.¹³⁷ O. Hofius a vizsgált kifejezést elhelyezi az ószövetségi, targumi valamint qumráni irodalom összefüggésébe.¹³⁸ Állítása szerint lényegi jelentése „a törvény megtétele”, az egész törvény Istennek tetsző követése. Az *erga nomou* összetétel Hofius szerint megfelel a Pálnál szintén előforduló *poiészisz nomou*-nak.¹³⁹

Vitába száll az új perspektíva nézeteivel Seyoon Kim is.¹⁴⁰ Pál Damaszkusz-élményének döntő jelentősége van abban, hogy megfogalmazza a törvény nélküli megigazulás tanát. Pál megtérésének és meghívásának lényege elsősorban nem a pogányokhoz való küldetés, hanem a Krisztusra vonatkozó új hitvallás lényegi létrejötte, állítja Kim. Ebből a hitvallásból fakad a pogányok megtérítésnek gondolata, amely így másodlagos a Krisztus megtalálásához képest. Pál apostoli meghívásának saját értelmezésében ugyanakkor döntő szerepet kap egy ószövetségi szöveg, Iz 42. Kim az 1 Tessz, Gal és Róm egyes részleteinek elemzésével a páli teológia eredeti egységét, döntően új teológiai tartalmát mutatja be.

Csak röviden utalunk arra a vitára, amely a zsidó írások és a keresztény Biblia kapcsolátát a „szövetség” fogalma köré rendezzi, és ezen belül számos páli szöveghelyet is felhasznál, illetve értelmez.¹⁴¹ A kérdés lényege, hogy az Ószövetség és az Újszövetség valójában egyetlen szövetség két része, amelyben az Újszövetségnek legfeljebb az „első” kibővítése juthat szerepül, vagy pedig két külön szövetségről kell beszélnünk, amelyek egymással való kapcsolata további kérdés tárgya. Az előbbi nézetet képviseli, bár különböző felvetésekkel Friedrich-Wilhelm Marquardt, Paul M. van Buren, Bertold Klappert, Erich Zenger és Norbert Lohfink.¹⁴² Az utóbbit Erich Grässer, Wilhelm Thüsing, Knut

136 M. BACHMANN, „Rechtfertigung und Gesetzeswerke bei Paulus”, In: Uő., *Antijudaismus im Galaterbrief?* (NTOA 40; Fribourg Göttingen 1999) 1-32.

137 K. HAACKER, *Der Brief des Paulus an die Römer* (ThHK 6; Leipzig 1999) 83k. Ld. még Uő., *Paulus. Der Werdegang des Apostels* (SBS 171; Stuttgart 1997).

138 O. HOFIUS, „Werke des Gesetzes. Untersuchungen zu der paulinischen Rede von *erga nomou*”, In: D. SÄNGER, U. MELL (Hrsg.), *Paulus und Johannes. Exegetische Studien zur paulinischen und johanneischen Theologie und Literatur* (WUNT 198; Tübingen 2006) 271-310.

139 Ugyanígy nyilatkozik F. AVMARIE, „Die Werke des Gesetzes im Spiegel des Jakobusbriefs. A Very Old Perspective on Paul”, *ZThK* 98 (2001) 282-309; A. A. DAS, *Paul and the Jews* (Library of Pauline Studies; Hendrickson 2003) 40-42.

140 S. KIM, *Paul and the New Perspective. Second Thoughts on the Origins of Paul's Gospel* (WUNT 140; Tübingen 2002).

141 A témához ld. K.-H. MENKE, *Jesus ist Gott der Sohn. Denkformen und Brennpunkte der Christologie* (Regensburg 2008) 101-115; J. T. PAWLKOWSKI, „Judentum und Christentum”, In: TRE 17 (Berlin 1993) 386-403.

142 N. LOHFINK, *Der niemals gekündigte Bund. Exegetische Gedanken zum chistisch-jüdischen Dialog* (Freiburg 1989); F.-W. MARQUARDT, *Das christliche Bekenntnis zu Jesus, dem Juden I-II.* (München 1990);

Backhaus és Helmut Merklein.¹⁴³ A két nézet képviselői megegyeznek abban, hogy nem tartható az ún. helyettesítés-modell, amely abból indul ki, hogy az Újszövetség egyszerűen a befejezett, feleslegessé vált és meghaladott Ószövetség helyébe lép.¹⁴⁴

F.-W. Marquardt szerint Isten egyetlen szövetséget kínál az emberiségnek, amelyre az – a Biblia történeteiben feljegyzett – többféle módon válaszol. Jézus Krisztus által vonja be Isten az emberiség egészét a zsidóság számára már korábban hozzáférhető szövetségbe. Paul M. van Buren két, egymással opárhuzamos üdvútról beszél, amelyek ugyan nem függetlenek egymástól. Klappert Jer 31,31-34-re támaszkodva az új szövetséget az ószövetség prófétikus beteljesedésének látja, amely ebben már megkezdődött. Lohfink a Róm 9-11-et, benne az olajfa képét elemezve fejt ki, hogy a kereszténység csak akkor maradhat meg, ha támaszkodik a fa törzsére, amely a zsidóság. Zenger pedig úgy látja, hogy a Sinai hegyen kinyilatkoztatott Tóra a keresztények számára is üdvértékkel bír, hiszen az legbenső lényege szerint mindig is „új” volt, kezdettől fogva.

Erich Grässer az elmondottakkal szemben arra mutatott rá, hogy a szövetség témája az újszövetségben nem játszik olyan döntő szerepet, mint az ószövetségben. Jézus engesztelő halála a régi és az új közötti diszkontinuitást eredményez. A szövetség kategóriája az újszövetségben sehol sem fejezi ki a Jézusban felkínált üdvösséget. A pogány népeket nem veszik be a zsidó néppel kötött szövetségbe. A páli kép az olajfáról Grässer szerint elsősorban a fából kitörő ágakra koncentrál, mint a Jézusban felkínált üdvösséget el nem fogadó zsidó hívőkre. A Tóra és a törvény feladata végül is csak az, hogy a megvál-

E. ZENGER (HG.), *Der Neue Bund im Alten. Zur Bundestheologie der beiden Testamente* (QD 146; Freiburg 1993); P. M. VAN BUREN, *According to the Scriptures: The Origins of the Gospel and of the Church's Old Testament* (Grand Rapids 1999); B. KLAPPERT, *Miterben der Verheissung. Beiträge zum jüdisch-christlichen Dialog* (Neukirchen 2000).

143 E. GRÄSSER, *Der Alte Bund im Neuen. Exegetische Studien zur Israelfrage im neuen Testament* (WUNT 35; Tübingen 1985); K. BACKHAUS, *Der Neue Bund und das Werden der Kirche. Die Diatheke-Deutung des Hebräerbriefes im Rahmen der frühchristlichen Theologiegeschichte* (NTA NF 29; Münster 1996); H. MERKLEIN, „Der (neue) Bund als Thema der paulinischen Theologie”, *ThQ* 176 (1996) 290-308; W. THÜSING, *Die neutestamentlichen Theologien und Jesus Christus. Grundlegung einer Theologie des Neuen Testaments, hg. von Thomas Söding* (Münster 1999); ld. még: A. VANHOYE, „Salut universel par le Christ et validité de l'Ancienne Alliance”, *NRTh* 116 (1994) 815-835.

144 Ld. ehhez a 2 Kor 3 értelmezését a következő írásokban: M. D. HOOKER, „Beyond the Things that are Written? St. Paul's Use of Scripture”, *NTS* 27 (1981) 295-309; öt követte E. W. STEGEMANN, „Der Neue Bund im Alten. Zum Schriftverständnis des Paulus in 2 Kor 3”, In: E. W. STEGEMANN, *Paulus und die Welt. Aufsätze. Ausgewählt und herausgegeben von Christina Tuor und Peter Wick* (Zürich 2005) 47-58; C. STOCKHAUSEN, *Moses'Veil and the Glory of the New Covenant: The Exegetical Substructure of II Cor. 3,1-4,6* (AnBib 116; Rome 1989); R. B. HAYS, *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Heaven London 1989) 125-153; S. MOYISE, *The Old Testament in the New. An Introduction* (Continuum Biblical Studies Series; London New York 2001) 90-92; D. HELLHOLM, „Moses as diakonos of the palaiá diathéké – Paul as diakonos of the kainé diathéké.” *Argumenta amplificationis in 2 Cor 2,14-4,6*” *ZNW* 99 (2008) 247-289. Ld. még: R. BADENAS, *Christ the End of the Law. Romans 10.4 in Pauline Perspective* (JSNTSS 10; Sheffield 1985).

tás szükségességét nyilvánvalóvá tege minden ember számára. Helmut Merklein ezzel szemben a Tóra szerepét valódi üdvösségközvetítésnek látja, amelyet azonban a bűn következtében csak Isten új segítségével, Krisztus által tud beteljesíteni. (vö. 2Kor 5,21kk; Gal 2,15k). A törvény tehát jó, aki megteszi, üdvözülhet általa, azaz eléri az Istennel való kegyelmi közösséget. Aki azonban visszájára fordítja, s az Istennel való közösség helyett saját magát akarja vele „igazolni”, annak számára valóban „átokká” lesz a törvény.

D.-A. Koch abból a megállapításból indul ki,¹⁴⁵ hogy Pál íráshasználatát vizsgálva csak együtt értelmezhető az idézett szöveghelyek szövegkritikai és teológiai értékelése. Ezért monográfiájában kétszer két lépésben közelíti meg a páli íráshasználat kérdését, vizsgálódásában felvonultatva az összes általa idézetnek minősített páli szöveghelyet. Az első „páros lépés” a felhasznált és megjelenített írásra figyel. Azt kérdezi, hogy (a) milyen szöveget használhatott Pál apostol, illetve hogy (b) milyen idézési technikát alkalmazott. A második páros az írás értékelését járja körül, amennyiben az (a) a korabeli zsidó egzegézisre visszavezethető (vagy nem), illetve (b) a jelenlegi szövegben irodalmi-teológiai szerepet játszik. Koch szerint Pál tipológiai egzegézisében részben a korabeli zsidóság témáit veszi át (Ádám, Jeruzsálem szerepe), míg a szövetség témája a korai keresztény hagyományból származik. Az idézetek irodalmi minőségét az érvelésben és a szöveg kompozíciójában betöltött szerepük szerint vizsgálja. Úgy látja, Pál nemcsak bizonyítani kíván valamit az írásra hivatkozva, hanem saját gondolatait is gyakran az idézetekkel fejezi ki, de éppen ezért azokat új tartalommal tölti meg, kiszakítja eredeti összefüggésükből, alkalmanként meg is változtatja alakjukat. Témájukat tekintve megkülönbözteti a krisztológiai, parenetikus, illetve a törvényre és megigazulásra vonatkozó idézeteket. Úgy látja, hogy Pál egzegézise ott a legaprólékosabb (pl. Róm 4), ahol tartalmilag szembenáll a zsinagógai írásmagyarázattal, de az is befolyásolja, hogy milyen konkrét témákat kellett kifejtenie a címzett közösségnek.

Koch külön reflektál arra, ahogy Pál az idővel bánik, és „az idő koncentrációjáról” beszél,¹⁴⁶ Az apostol együtt látja az atyák korát és a jelen eszkatologikus idejét. Eközben teljesen megfelejtkezik a két idősík közötti időszakról, amely Isten ígéreteinek legalább részleges beteljesedését jelenthette volna. Ebből kiindulva Koch az írás teológiai értékelését Pál teológiájában 1Kor 9,10 és Róm 4,23-24 alapján mint a jelenhez szóló szót határozza meg. Az evangélium ugyanakkor Pál számára előfeltétele annak, hogy az írás érthető legyen, mondja a 2Kor 3 szövegét értelmezve. A Róm 3,21 pedig azt jelzi számára, hogy Pál szerint az írás tanúskodik az evangéliumról, de csak mint „újja alkotott”

145 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 9.

146 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 320.

vagy „újra értelmet kapott” szöveg, amely Isten új igazságosságát és törvényét nyilvánítja ki, és így a zsidók és pogányok együttes üdvözítésének eszközévé válik.¹⁴⁷

Az eddigiekből világos, hogy a páli íráshasználat lényegében az apostol összes teológiai témáját érinti. Súlypontját egyesek mégis a megigazulás és törvény, mások a krisztológia terén keresik.¹⁴⁸ R. B. Hays a páli íráshasználat újdonságát elsősorban annak ekléziológiai vonatkozásaiban látja, bár elismeri, hogy Pál krisztológiai állításai is az írás használatával együtt értelmezendők.¹⁴⁹ Hays szerint Pál az egyházat Isten népének látja, amely elsősorban azért olvassa az írásokat, mert bennük saját előképét fedezi fel. Ebből következik Hays buzdítása is, amellyel többször a jelen egyházához fordul: tanuljunk Pál egzegéziséből, használjuk az általa felkínált „bizalom hermeneutikáját” az írást olvasva.¹⁵⁰ Ennek lényegét abban a folyamatban látja, amelyben az olvasó saját tapasztalatát dialogikus folyamatban az írás igazságával hozza kapcsolatba.¹⁵¹

VI. ÖSSZEGRZÉS

Az idézet szöveg a szövegben, s az utalás vagy „áthallás” is két teljes értékű szöveg kapcsolatát fedi fel az újabb szöveg létrehozójának szempontjából, ezért nem meglepő, hogy kutatásuk is érinti az adott szöveget minden lehetséges szempontból. A páli íráshasználatra irányuló kutatás a Pál által felhasznált szövegek szövegkritikai, szövegtörténeti, módszertani, vallástörténeti, teológiai és hermeneutikai szempontjait tárta fel.

Úgy látjuk, hogy a páli íráshasználat kutatása három tényező által újult meg az elmúlt száz évben. Az első a korabeli zsidó vallásos irodalom pontosabb ismerete. Árnyaltabb kép alakult ki arról a zsidóságról, amely minden tartózkodása ellenére nemcsak a diasporában, hanem Palesztinában és Jeruzsálemben is átítatódott a hellenizmus eszméivel. Számos nézet ötvözeteként kell elképzelnünk, amelyben a Kr.u. I. évszázad vége előtt nincs tényleges összhang sem a szentírás terjedelmét, kánonját, sem teológiai értékelését

147 D.-A. KOCH, *Schrift als Zeuge*, 352k.

148 D. H. JUEL, *Messianic Exegesis: Christological Interpretations of the Old Testament in Early Christianity* (Philadelphia 1988); D.-A. KOCH, „Beobachtungen zum christologischen Schriftgebrauch in den vorpaulinischen Gemeinden”, *ZNW* 71 (1980) 174-191; K. T. KLEINKNECHT, *Der leidende Gerechtfertigte. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* (BHT 69; Tübingen 1986); D. B. CAPES, *Old Testament Yahweh Texts in Paul's Christology* (WUNT 2.47; Tübingen 1992).

149 R. B. HAYS, „Christ Prays the Psalms: Israel's Psalter as Matrix of Early Christology”, In: Uő., *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel's Scripture* (Grand Rapids, Michigan, Cambridge 2006) 101-118.

150 R. B. HAYS, „A Hermeneutic of Trust”, In: Uő., *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel's Scripture* (Grand Rapids, Michigan, Cambridge 2006) 190-201.

151 R. B. HAYS, „'The Word is Near You': Hermeneutics in the Eschatological Community”, In: Uő., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Heaven London 1989) 154-192.

és értelmezését illetően. A születő kereszténység íráshasználata és írásértelmezése ezért csak lassú folyamat eredményeként mutatja meg tényleges tartalmi különbségeit a zsidó íráshasználathoz képest. A páli íráshasználat irodalomtörténeti vonatkozásai az átalakuló zsidóság körében zajló folyamatok irodalmi leképeződése. Ennek az ismeretanyagnak magyar nyelvű feldolgozása még csak kezdeti stádiumban van. A páli iratok rendkívül vonzó és ígéretes kihívást jelentenek a kutatás számára.

A kutatás második fontos tényezője a vallástörténeti érdeklődés. A kereszténység kezdetben mint zsidó csoportosulás jelenik meg a Római birodalom kulturális és vallási horizontján. Hatnak rá mindazon folyamatok, amelyekkel a kor zsidóságának a birodalomban meg kell küzdenie. Öröksége, gazdagsága és nehézségei is a zsidó közösséghez fűzik. Pál hitvallásának alakulása része annak a folyamatnak, amelyben a kereszténység előbb a zsidóságon belül, majd a zsidóságtól független közösségként határozza meg önmagát. Az írás eltérő értelmezése két közösség azonosságának és elválásának dokumentuma.

A harmadik tényező sajátosan teológiai jellegű. Az írás nemcsak leképezi, hanem meg is szabja a közösség azonosságát. Másként szólva azok a szakaszok, amelyek tudatos reflexiót tartalmaznak a két közösség és a két írásmű, az ó- és az újszövetség, bár ez utóbbi még csak születőben lévő írásmű kapcsolatáról, mind a mai napig jelentős teológiai forrást nyújtanak a keresztény közösség számára saját önazonosságának megfogalmazásához. A keresztény Bibliát kutatva annak egysége, tényleges teológiai értékelése, mint Isten egyetlen írott igéje áll az érdeklődés középpontjában.¹⁵²

A nyelv egyéni használata a beszéd egyetemes emberi lehetőségére irányítja a figyelmet. A bibliai nyelvezet használata a kinyilatkoztatásban való osztozás sajátos paradigmáját, keresztény értelemben a Biblia egységének modelljét és bizonyítékát nyújtja. Szent Pál íráshasználatának további kutatása nemcsak az egyes páli szakaszok pontosabb megértését segíti elő, hanem a Bibliának mint az élő Isten szavának megértését is segíti.

*Dr. Martos Levente Balázs
főiskolai docens, GYHF és GFHF*

¹⁵² A témához ld. O.-T. VENARD, „’Dans toutes les Écritures ce qui le Concernait’ (Lc 24,27) Une approche historico-christique du canon biblique”, *RB* 115 (2008) 396-420 és 516-545.